

DİNSEL BOYUTLULUĞUN SOSYOLOJİK BAĞLAMI: FAKTÖR ANALİTİK BİR ÇALIŞMA*

Araş. Gör. Mustafa ARSLAN**

İ. Ü. İlahiyat Fakültesi
Din Sosyolojisi Ana Bilim Dalı.
muarslan@inonu.edu.tr

ÖZET

İslam dini, Türk insanının hayatına derinden etki etmiştir. Bu araştırma ile şunlar amaçlanmıştır: 1) Anadolu'daki İslami dindarlığın boyutlarını tespit etmek; 2) Anadolu'da taşrada yaşayan Müslüman Türk insanıyla alakalı bazı değişkenlerin bu dindarlık boyutlarıyla ve özellikle bu dindarlığın ikinci boyutunu teşkil eden popüler dindarlıkla olan ilişkisini açıklamak. Araştırmada toplanılan veriler önce, rotasyon uygulanmadan "temel bileşenler faktör analizi"ne tabi tutulmuş ve halkın dindarlığının temel olarak iki boyutta ifade edilebileceği sonucuna varılmıştır: popüler dindarlık (popüler İslam) ve normatif dindarlık (normatif İslam). Din sosyolojisi ve dinler tarihi verilerine göre, "evrensel dinler" içerisinde din bilginlerinin tespit ettikleri ideal şekil ve kuramlara, geniş halk kitlelerinin kavrayış ve eğilimlerine göre uygun bir şekil ve renk verilmektedir. Böylelikle, din bilginlerinin oluşturdukları "yüksek veya normatif din" diye adlandırılan dini anlayış ya da dindarlık yanında, halk tabakasında da kendisine has bir dindarlık tarzı ortaya çıkmaktadır. Halk dindarlığı ya da "popüler dindarlık" diye adlandırılabilir olan bu dindarlık tarzı, halkın gündelik hayatı içerisinde ve sağduyu bilgisi ile üretilmekte ve geliştirilmektedir. Ritüalizm, şekilcilik, geleneksellik ve derin teolojik konulara fazla yer vermemek, bu tip dindarlığın genel karakteristik özelliklerindedir. İslamın bu iki boyutunun Müslüman Türk insanının hayatındaki işlevlerini açıklamak için bu boyutlarla bazı değişkenler arasındaki ilişkiyi araştırdık. Varyans analizi ve Multiple range ('Scheffe ve t') testleri gösterdi ki, Türk insanının popüler dindarlığı, normatif dindarlıklarından oldukça güçlüdür. Bu sonuca göre popüler dindarlık (popüler İslam) Müslüman Türk insanının hayatında derin köklere sahiptir.

1. ARAŞTIRMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

1.1. Din, Toplum ve Kültürel Farklılaşma

Modern sosyolojinin en temel vurgularından birisi din ve toplum arasında varolan karşılıklı ilişkidir.¹ Din-toplum ilişkisinde din, topluma etkide bulunduğu gibi toplumda dine etkide bulunabilir.² Burada konumuz açısından bizi ilgilendiren, *söz konusu ilişki içerisinde dinin belirgin hangi sosyal tiplerinin, kategorilerinin³ doğduğu ve hangi sosyal tabakaların nasıl bir dini yaklaşım sergiledikleridir*. Dolayısıyla din toplum ilişkisinde konumuzla ilgili husus toplumsal tabakalaşmanın dine olan etkisidir. Toplumsal farklılaşma/tabakalaşmanın

* Bu araştırma 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı'nda (Din Sosyolojisi) hazırladığımız yüksek lisans tezinin kısaltılarak ve kısmen değiştirilerek yayımlanmış halidir.

** Araştırma Görevlisi, İ. Ü. İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Ana Bilim Dalı. muarslan@inonu.edu.tr

¹ J. Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, AÜİF Yy. Ankara 1987, s. 14 vd.

² Wach, *a.g.e.*, s. 17, 31 vd.

³ Sosyal kategoriler, insan birlikteliklerinin diğer formları olan yığın ve gruplardan farklı olup, üyeleri arasında ne aynı mekanda bulunma ne de ilişki-etkileşim olan, fakat araştırmacının zihninde herhangi bir ölçüt temelinde birleştirilmiş inşai yapılarıdır. Bkz: N. Çelebi, *Kadınlarımızın Cinsiyet Rolü Tutumları*, Yayımlanmış doçentlik tezi, Sebat Ofset Konya 1990, s. 1.

dine etkisi hayli büyüktür⁴. Dinin özü değil ama onun belirlediği hayat tarzı (dindarlık), belli coğrafi, sosyo-politik ve ekonomik faktörlerden fazlasıyla etkilenir.⁵ Bu etkileşim sebebiyledir ki farklı dini kesimler az da olsa farklı ideallere sahiptir⁶. Sosyal Psikoloji araştırmaları deney yapılan kişilerde, bir sınıfa aidiyetin, algılanan şeylerin seçiliş ve biçimlendirilişine kadar tesir ettiğini göstermiştir.⁷

Aynı dinin farklı kesimlerce ayrı algılanışı konusunda Weber'in oldukça geniş tespitleri vardır. Weber, köylü sınıfının dini, ilk dönem Hıristiyanlığının taşralık karakteri, soyluluk-din ilişkisi, orta sınıfların farklı karakteri vb. gibi konuları⁸ işlerken ana tema olarak hep sosyal tabakalaşma-din ilişkisini alır. Yine Weber, imtiyazlı olmayan (düşük orta) sınıfların ve esnafın dini yaklaşımlarını, kurtuluş dinindeki sınıf ve kast imtiyazlılığını, Yahudi ve Hinduizmdeki parya dinini incelemek⁹ suretiyle dinin, dayandığı hakim zümreye göre şekil aldığı gerçeğini ortaya koymuştur.¹⁰ Hatta Weber, entelektüel sınıfların din üzerindeki etkisi, tarikat dindarlığı gibi konuları¹¹ da bu bağlamda değerlendirmektedir.

Weber, tabakalaşma-din ilişkisi bağlamında dindarlığı ikili bir ayrıma tabi tutar. O bu ayrımı “statü tabakalaşması” şeklinde kavramlaştırır ve şu dikotomik ayrımı yapar: “*Virtüöz*¹² *dindarlığı*” ve “*Kitle dindarlığı*”. Burada der Weber, “*kitle*”den kastettiğimiz dinsel “müzikaliteye” sahip olmayanlardır, yoksa dünyevi-maddi statü sıralamasında altta kalanları kastetmiyoruz¹³. Weber'in de belirttiği gibi burada (ve tabi bizim araştırmamızda) sözü edilen tabaka, ekonomik ve siyasal faktörlerden çok “kültürel farklılıklardan” kaynaklanan ve sonuçta kendisini belli bir din anlayışı ile şekillendiren genel kapsamlı bir kavramdır.¹⁴ *Virtüöz-kitle* (ya da aşağıda değineceğimiz gibi alt-üst, büyük-küçük, popüler-normatif, vb.) ifadeleri ile “ulema-halk” farklılığı anlatılmak istenmektedir. Nitekim Weber, ulema-halk karşıtlığına da değinir. Weber, din bilginlerinin halkın tipik (mistik, asetik, çilekeş) arzularına, onlardan destek bulabilmek için taviz verdiğini söyler: “Din virtüözleri, kitlelerin manevi ve maddi desteğini sağlamak ve elde tutabilmek için, isteklerini günlük hayatın elverdiği dinselliğe uydurmak zorunda kalmışlardır. Hemen bütün doğulu dinlerde virtüözite, kitlelerin büyüsel bir gelenek içinde saplanıp kalmasına rıza göstermişlerdir”¹⁵.

Weber'in bu ikili dindarlık tasviri, aşağıda değineceğimiz antropologların dikotomik dindarlık kategorileri ile çok yakın benzerlikler taşımaktadır. Dinin bu sosyal kategorilerine geçmeden bu bölümle ilgili söyleyeceğimiz son söz şudur: Tabakalaşmanın din üzerinde önemli etkileri vardır. Hatta uygulanan din anlayışı, önemli ölçüde hakim/yaygın tabakanın yorumlanması sayılabilir¹⁶.

⁴ Wach, a.g.e. s.31, vd.; Max Weber, **Sosyoloji Yazıları**, İletişim Yay. İst. 1996, s. 365; Ünver Günay, **Din Sosyolojisi Dersleri**, EÜ. Yay. Kayseri 1993, s. 245. vd.

⁵ Günay, a.g.e., s. 251; Mustafa Aydın, **Alt Tabakalarda İslamı Anlayış Farkları**, SÜ. SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1987, s. 1, 9.

⁶ A. M. Yel, “İslam'da Büyük ve Küçük Gelenekler”, (Londra Ün. Doğu ve Afrika Arş. Okulu'nda (SOAS) yapılan Yüksek Lisans tezi. Çev. A. Coşkun), **Bilgi ve Hikmet**, Bahar 1995, S. 10, s. 41.; C.H. Long, “Popular Religion”, **The Encyclopedia of Religion**, M. Eliade (ed.) C.11, Macmillan New York 1987, s. 442

⁷ Günter Kehr, **Din Sosyolojisi**, (çev. S. Yüksel) Kubbealtı Neşriyat. İst. 1992. s. 79.

⁸ Max Weber, **The Sociology of Religion**, Social Science Paperbacks, London 1966, s. 80 vd.

⁹ Weber, a.g.e., s. 95. vd.

¹⁰ Ayrıca krş. Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s. 360 vd.

¹¹ Weber, **The Sociology of Religion**, s. 118 vd.

¹² Herhangi bir konuda uzmanlaşmış, ustalaşmış kişi ya da sınıf.

¹³ Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s. 365.

¹⁴ Aydın, a.g.e., s. 4.

¹⁵ Weber, a.g.e., s. 366.

¹⁶ Aydın, a.g.e., s. 80.

1.2. Dinin Kategorik Ayrımları

Batılı bilimsel çalışmalarda, Weber'in yukarıda değindiğimiz ikili kategorileştirmesinin, din sosyologlarının yanı sıra (farklı isimler altında da olsa), antropologlar¹⁷, kelamcılar¹⁸, din psikologları¹⁹ ve dinler tarihçileri²⁰ tarafından da yapıldığını görüyoruz.²¹ Bunlara geçmeden, bilimsel disiplinlerce yapılan bu ayrımın arka planına kısaca bakmak yerinde olacaktır. “Yakın zamanlara kadar Batılı ilmi çalışmalarda; metni tarihçilere, bağlamı ise sosyal bilimlerdeki alan araştırmalarına tahsis etmek üzere metinsel ve bağlamsal tahlillerin ilmi açıdan iki farklı iş olduğuna dair zımni bir kabul var olagelmıştır. Bu iş bölümü, Gustave von Grunbaum ve Robert Redfield tarafından ‘Büyük Gelenek/Küçük Gelenek’ ikili ayrımı şeklinde ifadesini buldu.”²² Redfield bu ayrımı “alçak (little) ve yüksek (great) kültür” ifadesiyle de kullanmıştır.²³ Bu ayrım, İbn-i Haldun’un meşhur ikili “bedevilik” “hadarilik” ayrımının²⁴ bir yansıması olarak da görülebilir.

Batılı antropologların bu ayrımı daha sonra İslam konulu çalışmalarda çoklukla kullanılmaya başlandı. “Bu ayrım, sunidir ama ısrarla basit/tabii kalmaya ve Orta Doğu da “din etütleri” üzerinde etkili olmaya devam ederler. Bu din etütleri çalışmaları, uzun süre İslâm’ın ekslüsif (dışlayıcı) ve genel öğelerine önem veren “popüler” İslamı periferik ve yanlış olarak değerlendirerek önemsemeyen oryantalist ve teologların faraziye metotlarının etkisinde kalmışlardır.”²⁵ Buradan çıkan sonuç, “küçük geleneğin” burada eş anlamlısı olan “popüler” kültür, (İslam çalışmalarında popüler İslam²⁶) oryantalistler ve onların takipçilerince hep küçük görülmüş ve bir “asıl (essential)” İslam tasavvuru oluşmuştur²⁷. Bu tasavvur Yel’e göre “günümüz dünyasında görüldüğü gibi, İslâm’a karşı bir polemik doğurmaktadır. Bunun aksine Ona göre “gerçek” İslam dolaysız bir şekilde “metin olarak görülmeli, İslam toplumu ise “bağlam”. Abdülhamid ez-Zeyn’in önerisine göre (alan araştırmalarında) İslam kavramı yerine “İslamlar” kavramı geçirilmelidir. (Elitlerin ve elit olmayanların İslamı, ilahiyatçıların ve köylülerin İslam yorumu gibi.) Bununla ez-Zeyn İslami ifade/yaşama biçimlerinin çokluğunun, eşit bir biçimde geçerli İslami temel ilkelerin ifade çokluğu olduğunu vurgulamaktadır.²⁸” Yel, oryantalistlerin (antropolog, sosyolog vb.) popüler İslamı yeren, ikinci plana iten ve bir sapma olarak değerlendiren yaklaşımlarının yanlışlığını şöyle dile getirir: “Fakat müslümanların günlük hayatlarını incelerken onların gözden kaçırdıkları bir gerçek var ki o da, İslam’ın hem evrensel hem de mahalli unsurlarının her bir toplumda aynı anda var olduklarıdır.”²⁹

¹⁷ Nancy&Richard Tapper, ‘Peygamberin Doğumu: Türk İslamında Ritüel ve Cinsiyet’ (çev. H. Küçük), **Türkiye Günlüğü**, May.-Haziran 1996, S. 40, s. 41.

¹⁸ S. Uludağ, **İslam Düşüncesinin Yapısı**, Dergah Yy. İst. 1985, s. 27-30.; **İA** TDV “avam” C. 4, s. 105-6.

¹⁹ Satoru Kaneko, “Dimensions of Religiosity among Believers in Japanese Folk Religion”, **Journal for the Scientific Study of Religion**, 1990, Vol.: 29, No: 1, s. 2. (C.Y. Glock and R. Stark, **Religion and Society in Tension**. Chicago: Rand McNally) adlı eserden naklen.

²⁰ G. Mensching, **Dini Sosyoloji** (Çev. M. Aydın) Tekin Konya 1994; H. Tanyu, **Dini Folklor veya Dini-Manevi Halk İnançlarının Çeşit ve Mahiyeti Üzerine Bir Araştırma**. AÜİF Dergisi C. XXI. s. 123-142.; M. Aydın, “Konya’daki Manevi Halk İnançlarının Dinler Tarihi Açısından Tahlili”, **SÜİF Dergisi**, S.1, Konya 1995.

²¹ Ayrıca bkz.: C.H. Long, “Popular Religion”, **a.g.e.**, s.442-4.

²² A. Murat Yel, **a.g.m.**, s. 52.

²³ Mardin, **a.g.e.**, s. 130.

²⁴ İbni Haldun, **Mukaddime**, (Çev. Z. Velidi Togan), MEB, İst. 1989, s. 302 vd.

²⁵ N.&R. Tapper, **a.g.e.**, s. 41.

²⁶ Raphael Patai, “Folk İslam”, **The Encyclopedia of Religion**, C. 5, s. 382-385.

²⁷ Yel, **a.g.e.**, s. 52.

²⁸ Yel, **a.g.e.**, s. 52.

²⁹ Yel, **a.g.e.**, s. 53., Şerif Mardin de aynı eleştiriyi Türk aydınları için yapmaktadır. Ona göre Türk aydını, popüler (folk) İslamın resmi İslamdan ayrı olarak anlamlı bir bütün olarak Türkiye’de yaşadığını inkar etmiştir ve bu çok manidardır. Bkz. **Din ve İdeoloji**, s. 151 vd.

Bu hatalı yaklaşımlar bir yana burada dikkate değer husus dinin dikotomik bir kategorileşmeye tabi tutulduğudur. Antropologlar ve sosyologlar Redfield'in [Büyük Gelenek/Küçük Gelenek ya da Yüksek(great) ve Alçak(little) Kültür] ayrımından yola çıkarak³⁰, buna paralel bazı adlandırmalarda bulunmuşlardır. Burada İslam(i bağlılık) üzerine yapılan kategorik ayrımlara kısaca değineceğiz. Bunlar: "Yüksek ve alt İslam"³¹; "resmi ve folk İslam"³²; "normatif ve popüler İslam"³³; "teolojik ve mahalli İslam"³⁴; "virtüöz dindarlığı ve kitle dindarlığı"³⁵; "elitist ve popülist İslam"³⁶; "alt ve üst tabaka dindarlığı"³⁷ ayrımlarıdır. Bu ayrımlar bir yönden dindarlığın ikili boyutluluğunu da ifade etmektedir. (Yalnız burada dikkat edilmesi gereken bir husus var ki bu İslam ayrımları, iki ayrı din/İslam olduğunu değil, aynı dinin iki farklı yorumlanması/yaşanışını ifade etmektedir.) Glock ve Stark'ın belirttiği gibi, "dindar"ın anlamının ne olduğu konusunda tüm insanlar aynı şeyi söylemezler. Hem modern karmaşık toplumlarda ve hem de en homojen ilkel cemaatlarda bu böyledir. Tek bir dini gelenekte bile birçok farklılık bulunabilir.³⁸

Bu İslami ifade biçimleri, sosyo-kültürel faktörlerin (farklılaşmadan müteşekkil) etkisiyle oluşan "dikey" oluşumlardır. Dolayısıyla diğer dini gruplaşmalardan ayrılırlar. Örneğin; Şia-Sünni, Mutezile-Eş'ari ve diğer fihri ekoller gibi dini gruplar, dini anlama bakımından altlı üstlü "dikey" bir yapı oluşturmuyorlar, yan yana "yatay" iki (veya daha fazla) ayrı anlayışı temsil ediyorlar. Halbuki, bizim konumuz dikey nitelikli bir sosyal gerçekliktir. Bu yatay ayrımların da kendi içinde alt-üst (dikey) dini yaklaşımları barındırdığı bir gerçektir³⁹.

Mardin'e göre, İslâmiyet'te seçkinlerin dini-halk(popüler) dini şeklinde bir ayrım başlangıçtan beri var olagelmıştır.⁴⁰ Bu ayrım, geleneksel süreçteki ifadesini ise "avam-havas" ikileminde bulmaktadır⁴¹. Gellner'e göre bu iki ayrım (Onun adlandırmasıyla yüksek ve alt İslam) arasındaki fark belli belirsizdir ve algılamak çok zordur. Ayrım, ayin tarzları arasında fiili bir yakınlaşmayla anlatım bulur. Ona göre, iki dini ifade tarzı arasındaki farklılıklar toplum içinde görmezden gelinir ve ikisi dostça bir arada yaşar⁴². Konuya Türkiye açısından yaklaşırsak, "Türk Müslümanlığı da daima iki düzeyde işlemiştir: resmi, hukuki, dogmatik devlet dini, medreseler ve ulema sınıfı; ve ifadesini büyük derviş tarikatlarında⁴³ bulan, kitlelerin popüler, mistik, sezgisel inancı."⁴⁴

Dolayısıyla eskiden olduğu gibi günümüzde de toplum arasında dinin/İslamın iki şekilde ifade edilmiş tarzı vardır ve bu ifade tarzları toplumdaki din olgusunu anlamada çok

³⁰ Mardin, **a.g.e.**, s. 130.

³¹ Ernest Gellner, **Postmodernizm, İslam ve Us**, Ümit Yay. Ankara 1994, s. 23-31.

³² Mardin, **a.g.e.**, s. 158.

³³ J. D.J. Waardenburg "Official and Popular Religion as a Problem in Islamic Studies", **Official and Popular Religion: Analysis of a Theme for Religious Studies**, P.H. Vrijhof&J. Waardenburg (eds.), The Hague Mouton Publishers, New York 1979, s.360 vd.

³⁴ Yel, **a.g.e.**, s.57.

³⁵ Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s. 365-6.

³⁶ A.Yaşar Sarıbay, **Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam**, İletişim Yy. İst. 1994, s. 191.

³⁷ S. Ülgener, **Zihniyet ve Din**, Der Yy., İst. 1981, s. 35 vd.

³⁸ Sataru Kaneko, "Dimensions of Religiosity among Believers in Japanese Folk Religion", **Journal for the Scientific Study of Religion**, 1990, Vol.: 29, No:1, s. 2. (C.Y. Glock and R. Stark, **Religion and Society in Tension**. Chicago: Rand McNally) adlı eserden naklen.

³⁹ M. Aydın, **Alt Tabakalarda...**, s. 34.

⁴⁰ Mardin, **a.g.e.**, s. 158.

⁴¹ S. Uludağ, **a.g.e.**, s. 27-30.; "avam", **İ.A.**, s. 105-6.

⁴² Gellner, **a.g.e.**, s.24.

⁴³ Sufiliğin Anadolu'da popüler dinle çok yakın ilişkisi konusunda geniş bilgi için Bkz. F. Babinger&F. Köprülü, **Anadolu'da İslamiyet**, (Çev. R Hulusi), İnsan Yy. İst. 1996, s. 48-50, 91; M. Aydın, **Alt Tabakalarda...**, s. 55 vd.; Mardin, **a.g.e.**, s.70, 94.

⁴⁴ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev. M. Kırathlı) TTK Bas., 4. Bas., Ankara 1991, s. 400.

büyük bir öneme sahiptirler. Biz bu araştırmamızda, yukarıda dökümünü yaptığımız (ve hemen hemen aynı anlama gelen, aralarında ancak nüans farkı bulunan) ikili din kategorilerinden “popüler ve normatif dindarlık” adlandırımını tercih ediyoruz.⁴⁵ Bazı araştırmacılar, popüler dindarlık yerine popüler İslam tabirini kullanmaktadırlar. Bu iki kullanımın aslında, anlam bakımından bir birinden pek farkı yoktur. Şimdi bu iki kavram hangi anlamda kullanılmaktadır onlara bakalım.

1.3. Dini Kategorik Bir Ayrım Olarak Popüler ve Normatif Dindarlıklar

İlk dindarlık boyutu olan popüler dindarlık, öncelikle ‘popüler kültür’le alakalı bir kavramdır. “Sosyal anlam”ın, toplumun üst tabakalarının yanı sıra alt tabakadan da elde edilebileceği görüşünü⁴⁶ yansıtan “Popüler” kategorisi etrafında birçok ön yargılar mevcuttur. Bir tarafta popülerleri vulgar/kaba olarak niteliksiz bulan elitist perspektif bulunuyor. Onlara göre: Popüler, orijinal bir formun çarpıtılmış ya da deformasyona uğramış halidir, ya da kitlelerce tüketilen ikinci sınıf bir üründür. Diğer tarafta ise popülist bir perspektif ‘popüler’i, alt grup yada sınıflara has ve bu nedenle de onların kültürel üretimlerini kanıtlayacak yetenekte doğal bir form olarak görüyor. Şurası kesin ki, biz ‘popüler’ hakkında ancak aynı dini sistemin resmi/normatif biçimiyle çeliştiği zaman konuşabiliriz. Bu anlamda bizim din tanımımız, *folk religions-halk dinleri*’nin içerdiği geleneksel anlamından büyük çapta farklılıklar arz eder: Çünkü “*folk religions*”, evrensel dinlere muhalif olan, ayrı bir din çeşididir⁴⁷ ve süreç olarak “evrensel dinler”in öncesine düşer.

‘Popüler’ şu anlamları içerir: (1). Kutsal ‘nesnelerin’ sosyalizasyonu (kendilerinin tüketimi için üretim). (2). Dini doktrin ve teolojik sistemleştirmenin yokluğu. (3). Sadece resmi alimlerin görev alabileceği kurumsal meşruiyetin yokluğu⁴⁸. Popüler kategorisi bu nedenle farklı anlamları içinde barındırır: Sosyal perspektiften bakılırsa popüler, “hakim” sınıflara ait şeylere karşı çıkmaktır; kültürel bakış açısından bakılırsa O, “derin bilgeliğe” karşı olmaktır; politik açıdan ise “resmi”nin karşıtı olmaktadır. Ancak buradaki muhalif tavırların diyalektik olduğu açıktır; çünkü Oliveira’ya göre, unvansız kolektif çalışma ve uzmanlaşmış çalışmanın her ikisinin de ancak ideal tipler olarak varolacağı gerçeği nedeniyle, hiçbir din sırf popüler olamaz. Onun popüler dindarlık tanımı ise şöyledir: Derin bilgili, resmi ya da hakim sınıf tarzlarından farklı karakteristik özellikler gösteren dini bir ifade biçimidir.⁴⁹ Günay’a göre popüler dindarlık kendinde, kökleşmiş kalıplaşmış unsurlar, şekilcilik, geleneksellik, ritualizm ve derin teolojik konulardan uzak olmak gibi özellikleri barındırır⁵⁰. Popüler dindarlık tutumlarına sahip bir kişi, okuma yazma bilmesi durumunda bunu bilgi için değil “büyü” amacıyla (muska yazmak gibi) kullanır. Popüler İslam, öğretiden çok büyüyü, (şer’i) yasalardan çok dini coşkuyu vurgular.⁵¹ Popüler dindarlık, daha çok kötülük probleminden etkilenir. Hastalıktan şifa bulma vb. Bu dünyada fayda ummayı vaat eder⁵². Zaten popüler kültür, “o an ki özel amaçlar için farklı kaynaklardan alınan dini-mitolojik öğelerle eksikliklerini tamamlayan bir *broicoleur* (kendi işini kendi yapan, yetenekli

⁴⁵ Waardenburg İslami çalışmalarda, ‘resmi (official)’ kavramı yerine ‘normatif’ kavramını kullanmanın daha kullanışlı olacağı kanaatinde. Popüler kavramını ise aynen kullanır. (Waardenburg, a.g.e., s. 360-3.) Yine bazı araştırmacılar, ‘popüler’ yerine ‘folk(halk)’ kavramını kullanmaktadır. Burada ‘folk’, daha çok kırsal-taşralı olana gönderme yapan bir kavram. Halbuki bu kavramın içerdiği anlama haiz bir durum kasaba ve kentlerde de olabilir.

⁴⁶ Long, “Popular Religion”, a.g.e., s. 442.

⁴⁷ P.A.R. de Oliveira, “The Political Ambivalence of Popular Religion”, *Social Compass*, 41(4) 1994, s.514.

⁴⁸ Oliveira, a.g.m., s. 514.

⁴⁹ Oliveira, a.g.m., s. 514.

⁵⁰ Günay, a.g.e., s. 263.

⁵¹ Gellner, a.g.e. s.26.

⁵² Kaneko, a.g.e., s. 2,3.; S.V. Örnek, *Sivas ve Çevresinde Hayatın Kesin Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*, AÜ. Bas. Ankara 1966, s.17, 24.

ama sistematik bilgisi olmayan kişi anlamında bir benzetme) kültürüdür.⁵³ Onun için önemli olan farklı kaynaklardan o an ki soruna bir çare bulabilmektir ki bu özellik popüler kültür/din'in faydacı ve pratik yönünü açık bir şekilde ortaya sermektedir.

Long'a göre, antropoloji, din tarihi ve bilgi sosyolojisi tarafından "popüler din ve kültür"ün anlamı üzerine yapılan araştırmalar, popüler dini formların çok geniş bir çeşitlilik arz ettiğini ortaya çıkarmıştır. O, popüler dinin farklı biçimlerini şu şekilde sıralamaktadır:

"1. Popüler din, bir toplumun organik formuyla eş değerdir. Bu anlamda popüler din, ilkel ve folk dinin anlamlarıyla da örtük bir biçimde ilişkilidir. (Folk ve köylü dini olarak popüler din).

2. Bir dini topluluk içinde din sınıfının tersine onlara tabi olan cemaatin dini olarak popüler din.

3. Yaygın inançlar, ritüeller ve bir toplumun değerleri olarak popüler din. Popüler dinin bu tipi bir çeşit sivil din veya halkın dinidir. O, toplum içindeki dini tabiatın her şeyinin müzakeresi için genel ve geniş bir bağlam imkanı sunar.

4. Genel ve sivil dinden farklı olarak genellikle toplumun daha aşağı katmanlarında oluşan ezoterik inanç ve pratiklerin karışımı olarak popüler din.

5. Bir kültürdeki alt sınıfın ya da azınlık grubun dini olarak popüler din.

6. Bir toplumun içinde öğrenilen sofistike dinin karşıtı anlamında kitlelerin dini olarak popüler din.

7. Bir toplumun elit kesimlerince dinin bir ideolojisinin oluşturulması olarak popüler din⁵⁴."

Long'un bu geniş tanımlamasında iki, üç ve altıncı maddelerin konumuzla daha yakından ilişkili olduğu görülüyor. Oliveira'nın da belirttiği gibi⁵⁵ biz ancak aynı dini sitemin resmi formuyla çeliştiği-farklılaştığı zaman "popüler" den bahsedebiliriz. Yani İslam'ın içinde, ancak onun bir yorumu olarak "popüler" bizim konumuz olmaktadır.

Dolayısıyla İslâm'ın içinde popüler bir form (dindarlık) nasıl varolmaktadır, özellikleri nelerdir? Waardenburg, İslâm'ın popüler formlarını şöyle sıralamaktadır:

"1. Geçiş ayinleri kutlaması,

2. Mevsimlere haftalara, ay ve yıllara ilişkin merasimler.

3. Grubun kaynaşmasını temin eden, mevsimler dışındaki toplu merasimler, kabile seçimleriyle alakalı ziyaretler.

4. Kişilerde (sufi şeyhleri, seyyidler ve diğer dini liderler) doğuştan dini içerikli davranış biçimleri. (Bu şahsiyetlere yaşarken ve öldükten sonra dini bir önem verilmesi ve ölmüş şahsiyetlere tazime kadar uzanan uygulamalar.)

5. Beklenmedik olaylara ve krizlere cevap için yapılan dini davranış formları. Ör. Doğal afetler vb.

6. İslami merasimlerde (müzikli hareketler, zikir), mevlit gibi kutlamalarda, (muska kullanımı, sihirsellikler gibi) İslami hayat tarzında ortaya çıkabilen ve resmi İslam'ca kabul edilmeyen davranış kalıpları.

7. Daha belirgin dini gruplardaki fikirler ve yaşam tarzları (tarikatlar, ihvan birlikleri).

8. Belli İslami topluluklarca sınırlı olan dini gelenekler. Örneğin, farklı mezhepler (Şii ve harici grupları) veya Arabistan dışı toplulukların adetleri.⁵⁶

Waardenburg'a göre, bu davranış kalıpları zaman zaman bir çeşit "yeraltı dini" meydana getirirler de, Müslüman toplumlarda önemli kültürel ve sosyal-yapısal bir

⁵³ Sami Zubaida, **İslam Halk ve Devlet**, (Çev. S. Oğuz), İletişim Yay., İst. 1994, s. 167.

⁵⁴ Long, "Popular Religion", **a.g.e.** s.444-6.

⁵⁵ Oliveira, **a.g.m.**, s. 514.

⁵⁶ Waardenburg, **a.g.e.** s. 343-4.

fonksiyona sahiptirler. Aynı zamanda popüler din(darlık), Türk toplumuna da bir dünya görüşü ve kişisel bir denge yöntemi sağlamaktadır.⁵⁷

İkinci dindarlık boyutumuz “normatif dindarlığı”. *Normatif dindarlık/İslam*, Waardenburg’a göre İslâm’ın orijinal formudur ve İslami terimle söylersek şer’i olanı ifade etmektedir.⁵⁸ Bu tabir, ulema, ortodoks din anlayışı, fukaha, şer’i, medrese, ümera, kitabı, teoloji vb. ifadelerle aynı anlamda kullanılır.⁵⁹ “Normatif İslam, İslâm’ın mutlak tek tanrıcı ve dinsel hukuka dayalı (nomokratik) doğasını özellikle vurgular. Tanrıyla insan arasında aracılık işlevi görmeye kalkışan savların yasaklanmasına özen gösterir. Genellikle arınmacılığı (püritanizm) ve ana kaynağa sıkı sıkıya bağlılığı benimser”.⁶⁰ Ayrıca üzerinde yazılı kültürün özelliklerini barındırır ve dini anlamda profesyonel bir sınıfın öncü rolüne vurgu yapar. Popüler İslam içerisindeki unsurları “hurafe” ve “batıl itikatlar” olarak damgalayan bu dini yaşayış biçimi, belli bir dini kültür ve öğrenime sahip bulunan “dini-elit zümre” arasında geçerli olduğundan “seçkinlerin dindarlığı” şeklinde de adlandırılabilir.⁶¹

2. PROBLEM VE AMAÇ

Yukarıdaki alt bölümde (kavramsal çerçeve) incelediğimiz gibi, din sosyolojisi otoriteleri tarafından dini yönelim (dindarlık), ikili bir kategori olarak ele alınmaktadır. İki boyutlu dindarlık ayrımı İslam/Ortadoğu toplumlarını incelemede, çağdaş İslami oluşumları anlayıp analiz etmede de önemli bir yöntem olarak ağırlığını hala korumaktadır.⁶² Birçok antropolog ve sosyolog İslam topluluklarıyla ilgili analizlerinde bu ayrımı kullanmaktadır. Bunlardan E. Gellner, İslam toplumlarıyla ilgili analizlerinin merkezine bu ikili kategorik ayrımı (kendi adlandırımıyla Yüksek İslam ve Halk İslamı) oturtur.⁶³ İslamın bu iki yorumlanış tarzının Anadolu’nun geçmişi ve bugünü için de büyük bir anlamı vardır.⁶⁴ Şerif Mardin’e göre Türkiye’de bir tek din olduğu anlayışı yanlıştır. Halk inançlarının kendi içinde anlamlı bir tür olduğu gerçeği asla göz ardı edilmemelidir.⁶⁵ Ancak yine Ona göre, Anadolu’da halk dininin yaygınlığı ve halk arasında büyük fonksiyonlar gördüğü gerçeği çoğu insan (özellikle modernleşmeci/batıcı kanat) tarafından hep inkar edile gelmiş, sadece hurafelerden bahsedilmiştir.⁶⁶ Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere, Anadolu insanının dini hayatı üzerine yapılan çalışmalarda popüler dindarlık önemli bir konuma sahip olmalıdır. Dindarlığın bu ikili diyalektik ayrımı, dindarlık araştırmalarının tek boyutlu değil çok boyutlu yapılmasını ifade etmektedir. Çalışmamızda Anadolu’nun bir taşra ilçesindeki insanların dini hayatını ve bu dini hayatı etkileyebileceği düşünülen bazı değişkenlerin gerçekten Türk halkının dindarlığını etkileyip etkilemediğini konu edilecektir. Araştırmada insanların popüler ve normatif dindarlıkları ayrı ayrı incelenecektir

⁵⁷ Mardin, *a.g.e.*, s. 125.

⁵⁸ Waardenburg, *a.g.e.*, s. 358 vd.

⁵⁹ M. Aydın, *Alt Tabakalarda...*, s.35.

⁶⁰ Gellner, *a.g.e.*, s.26.

⁶¹ Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, s. 263.

⁶² N.&R. Tapper, *a.g.e.*, s. 41.

⁶³ Ernest Gellner, *Postmodernizm, İslam ve Us*, Ümit Yay. Ankara 1994, s. 23-31.; Aynı yazar, “Foreword” *İslam, Globalization and Postmodernity*, A. Ahmed and H. Donnan (Ed.), Roudlage, London&New York, 1994, s. XI-XII. Ona göre, “günümüzde, Yüksek İslam lehine bir kayma vardır ve İslam dünyası, küçük gelenekten büyük geleneğe doğru bir kayma içinde bulunmaktadır. Bu da modern zamanlarda İslam dünyasında iki akımın doğmasına yol açar: Ulusçuluk ve Fundamentalizm.” Görüldüğü gibi Gellner burada, İslamın ikili yorumundan hareketle İslam toplumlarının sosyo-politiği üzerinde analizler yapmaktadır.

⁶⁴ Bkz. F. Babinger&F. Köprülü, *a.g.e.*, s. 48-50, 91; Aydın, *a.g.e.*, s. 55 vd.; Mardin, *a.g.e.*, s. 70, 94.

⁶⁵ Mardin, *a.g.e.*, s. 147.

⁶⁶ Mardin, *a.g.e.*, s. 110.

3. HİPOTEZLER

Araştırmada probleme dayalı olarak şu hipotezler geliştirilmiştir.

- 1.Dindarlık istatistiksel teknikler yardımıyla birbirinden ayrılabilen, rölatif, bağımsız birden fazla boyutta kendini göstermektedir. Dolayısıyla dindarlık çok boyutlu bir fenomendir.
- 2.İskilip halkının popüler dindarlık düzeyi genel olarak yüksektir.
- 3.Halkın her iki dindarlık (popüler ve normatif dindarlık) boyutu, onların demografik ve sosyal karakteristikleriyle bağlantılıdır.
- 4.Kadınların popüler dindarlık boyutu erkeklere oranla daha yüksek düzeydedir.
- 5.Genç yaşta olanlar, orta ve ileri yaş grubunda olanlara oranla daha düşük düzeyde bir popüler dindarlık boyutuna sahiptir.
- 6.Öğrenim durumu yüksek olan kişilerin popüler tarzı dindarlıkları, öğrenim durumu düşük olanlarınkinden daha olumsuzdur (düşüktür).
- 7.Evli insanlarda popüler tarzı dini tutumlar, bekarlara oranla daha yüksektir.
- 8.Geleneksel geniş aileye mensup olan insanların popüler dindarlık boyutu diğerlerine oranla daha yüksek düzeydedir.
- 9.Ekonomik tabakalaşma, halkın popüler tarzı dindarlıklarında bir farklılaşmaya sebep olmamaktadır.
- 10.Dini bilgilerini dini sohbetlerde edinenlerin popüler dindarlık tutumları diğerlerine oranla daha olumsuzdur.
- 11.Basın-yayın araçlarının dini davranışa etkisi az diyenlerin popüler dindarlık tutumları yüksektir.
- 12.Camilerin (vaaz-hutbe) dini davranışlarına etkisi ‘fazla’ diyenlerin popüler dindarlık tutumları diğerlerine oranla yüksektir.
- 13.Okunan kitapların dini davranışlarına etkisi ‘az-çok az’ diyenlerin popüler dindarlık tutumları, ‘fazla’ diyenlere oranla daha yüksektir.

YÖNTEM

1. Yaklaşım, Yöntem ve Teknikler

Araştırmamızın gerek kavramsal çerçevesinin belirlenmesi, gerekse verilerinin değerlendirilmesinde sosyolojinin hakim paradigmalardan biri olan yapısal işlevsel yaklaşımın genel ilkeleri göz önünde bulundurulmuştur. Araştırmada dedüktif tarzda akıl yürütülmüş, önce kavramsal çerçeve içinde “popüler ve normatif dindarlık” sosyal bir kategori olarak ele alınmış; İslâm’ın bu kategorik ayrışımının teorik temelleri, popüler-normatif dindarlık ayrımı açıklanmış, buradan hareketle bazı hipotezler geliştirilmiş, dindarlık boyutlarının doğallığını tespit için dindarlık envanterine faktör analizi uygulanmış (böylelikle dindarlığın çift boyutluluğu, teorik temeller yanında istatistiksel temellere de dayandırılmaya çalışılmış), araştırma evreninden toplanan verilerle hipotezler sınanmış, çıkan veriler yeniden kavramsal çerçeveye karşılaştırılarak bir sonuca varılmaya çalışılmıştır.

2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Çorum ili İskilip ilçesinde yaşayan insanlar oluşturmaktadır. Amacımız Anadolu insanının dini hayatını araştırmak olduğundan araştırma evreni olarak Anadolu’nun tipik özelliklerini kendinde barındıran bir ilçe tercih edilmiştir. Ayrıca milattan önceye uzanan eski bir yerleşim yeri oluşu, popüler dindarlık araştırması için önemli olan taşra özelliğinin bulunması, bizim bölgeyi önceden de (coğrafi-kültürel) tanıyor olmamız bu ilçeyi seçmemizde önemli etkenlerdendir. İskilip ilçesinin kadın-erkek ayrımına göre ve toplam olarak merkez nüfusu Tablo-1’de verilmiştir:

Tablo 1: 1990 Genel Nüfus Sayımına Göre İskilip İlçe Merkezinin Toplam Nüfusu⁶⁷

Cinsiyet	Sayı	%
1.Erkek	9968	51
2.Kadın	9656	49
Toplam	19624	100

Araştırma Örnekleme, araştırma evreninde “tesadüfi örnekleme” yöntemiyle seçilen 430 kişiden oluşmaktadır. Anket uygulamasına geçmeden önce, bir grup insana anket uygulanmış bazı ifadeler değiştirilmiş, anket halkın anlayabileceği şekle getirilmiştir. Bu aşamadan sonra anket metni broşür olarak basılıp ilçenin merkez sınırları içindeki farklı mahallelerinde (üst düzeyi ve alt kesimi temsil eden mahallelerde, merkez ve çevre mahallelerde) ve esnaf arasında uygulanmıştır. Memur kesime ise daire amirlerinden izin alınarak dairelerinde dağıtılmış, anketi evlerinde cevaplamaları istenmiştir. Anketin uygulanmasıyla ilgili özel olarak bilgi verdiğimiz bir grup üniversite ve lise öğrencisi, anketimize yardımcı olmuştur. Ankete 20 yaş üzeri her yaş, cinsiyet, eğitim, sosyo-ekonomik düzey ve sosyal statüden herkesin katılımının sağlanmasına özen gösterilmiştir. Ankete katılımı için kimse zorlanmamıştır.

3. Bilgi Toplama Araçları

Araştırmamızın temel bilgi toplama aracı “Anket” olmakla birlikte, araştırmada “gözlem ve mülakat” yöntemleri de kullanılmıştır. Popüler dindarlık konulu bir çalışmada yöresel bazı inanış ve davranışları da tespit edip soru olarak sormamız gerekiyordu. Halkın bu tip tutum ve davranışlarını tespit için gözlem metodundan faydalandık. Mülakat yöntemiyle de halk arasında konumuzla ilgili hususlara aşina insanlardan, İskilip halkının dini yaklaşımları ne türde manevi halk inanışlarına sahip oldukları konusunda bilgi alınmaya çalışıldı. Bu davranışların uzun bir listesi tarafımızdan yapıldı. Bu listeden uygun gördüğümüz yöreye has orijinal davranışlar hem de Anadolu halk inanışlarına paralel davranışlardan bazıları soru olarak anket formuna konuldu.

3.1. İslami Dindarlık Ölçeği

Araştırmanın bağımlı değişkeni olarak tarafımızdan İslami dindarlık ölçeği geliştirilmiştir. Dini tutum envanterinde insanlara 34 ifade sunduk. Bu 34 ifade dindarlığın iki farklı boyutunu temsil etmektedir. Bizim dindarlık farklılıklarının doğası konusundaki delilimiz: 1). Bazı sosyolog ve antropologlar (hatta dinler tarihçileri) tarafından bu konuda ileri sürülen görüşler; 2). Uyguladığımız “Faktör Analizi” metoduna dayanmaktadır. İlk faktör “popüler dindarlık”, ikinci faktör “normatif dindarlık”tır. Dindarlık ölçeğinde bu iki ölçek bir arada ancak karışık halde sunulmuştur. Anketteki normatif dindarlık tutumlarını ifade eden 14 madde; popüler dindarlık tutumlarını ifade edenler ise 20 adettir. Bu iki ölçek toplam 34 maddeyi ifade etmektedir.

Envanterin cevaplanmasında “dörtlü likert ölçek” kullanılmıştır. Her madde için “Tam Katılıyorum”, “Katılıyorum”, “Katılmıyorum”, “Hiç Katılmıyorum” biçiminde dört seçenek kullanılmıştır. Puanlamada, normatif dindarlık boyutu maddeleri ile halk dindarlık boyutu maddeleri birbirinden bağımsız ele alınmıştır. Her iki ölçeğin puanlaması yapılırken, olumlu maddelerde “Tam katılıyorum=4, Katılıyorum=3, Katılmıyorum=2, Hiç katılmıyorum=1” puanları verilmiştir. Olumsuz maddelerde ise puanlama olumlu maddelerin ters yönünde yapılmıştır. Her bir kişinin normatif dindarlık puanı ile popüler dindarlık tutum puanları ayrı

⁶⁷ Bu bilgiler İskilip nüfus dairesinden alınmıştır. Bu sayılar 1990 nüfus sayımına göredir. Nüfus dairesinden aldığımız bilgi ilçenin 1990 nüfus sayımı ile 1997 nüfusu arasında büyük bir farklılık olmadığı yönündedir.

ayrı hesaplanmıştır. Dolayısıyla bir kişinin hem normatif dindarlık puanı hem de popüler dindarlık puanı elde edilmiş, bunlar ayrı ayrı yazılmıştır. Bulgular bölümünde iki ayrı dindarlık puanı tek tabloda ancak ayrı bir şekilde sunulmuştur.

Dindarlık Ölçeğinin Hazırlanması

İki boyutlu dindarlık ölçeği geliştirmede biz, Prof. Kaneko'nun araştırmasından esinlendik. Araştırmasını örnek aldığımız Kaneko, çalışmasında sosyolog Glock ve Stark tarafından ileri sürülen “nihai boyut” önerisine tekabül eden dini etkilerle alakalı dindarlık boyutlarını belirlemek için bu iki (boyutu temsil eden) ölçeği kullandığını ifade ediyor ki biz de araştırmamızda bu hususa riayet ettik.⁶⁸ Ancak Kaneko araştırmasında Japonya'ya has maddeleri kullandığı için biz bu maddelerden popüler dindarlığın evrensel özelliğini içinde barındıran sadece ikisini (md. 10 ve 34) kullandık. Biz Müslüman bir çevrede İslam'ın popüler yorumuyla alakalı bir araştırma yaptığımızdan öncelikle bu evreni ölçecek maddeler geliştirdik.

Yine envanter geliştirmede yardım aldığımız ikinci önemli eser “The Encyclopedia of Religion”⁶⁹ adlı M. Eliade editörlüğünde hazırlanan ansiklopedidir. Bu ansiklopedinin “Folk Islam” ve “Popular Religion” maddelerinden item geliştirmede yararlandık. Üçüncü olarak, Prof. Dr. Hikmet Tanyu'nun makalesi⁷⁰ ile Doç. Dr. Sedat Veyis Örnek'in⁷¹ dini etnoloji konulu çalışmasını da madde hazırlarken göz önünde bulundurduk. Bütün bunlara ilçedeki kendi gözlem ve mülakatlarımızı da dahil ederek İslami dindarlık ölçeğimizi oluşturduk. Ölçekteki maddelerin hem popüler dindarlığın genel-evrensel karakteristiğini hem de İskilip ilçesine has özellikleri içermesine özen gösterdik. Bir tutum araştırmasında tutum maddelerinin en iyi biçimde temsil etmesi çok önemli olduğundan bu titiz süreci takip etmeyi gerekli gördük. Son olarak ankete başlamadan bir grup üzerinde anketimizi uyguladık. Yapılan tavsiye ve eleştirilere göre ankete son şeklini kazandırmış olduk.

3.1.1. İslami Dindarlık Ölçeğinin Geçerliliği: “Faktör Analizi”

Dindarlık ölçeğinin geçerlilik testi için “faktör analizi”, “principal components (temel bileşenler)” tekniklerinden yararlanılmıştır. Yapacağımız faktör analizi bize, dindarlığın her iki boyutu (normatif ve popüler dindarlık) için geliştirdiğimiz iki ayrı ölçeğin geçerliliğini, dolayısıyla böyle bir araştırmada kullanılıp kullanılmayacağını gösterecek, aynı zamanda da kurduğumuz “birinci hipotezimizin” sınanmasına katkıda bulunacaktır.

Tablo 2: Dindarlık Ölçeği Maddelerinin Faktör Analizi sonuçları

FAKTÖR 1 Maddeleri	Faktör Yüğü	M.ŞP. Korel.
1.Ölünün ruhunun huzurlu olması için ruhuna hatim veya mevlit okutmak gerektiğine inanıyorum.	0.56	0.64
2.Kandil gecelerini ibadet ederek, mevlit, Kur'an dinleyerek geçiririm.	0.47	0.47

⁶⁸Kaneko, a.g.m. s. 1-18. Kaneko, araştırmasında Japon popüler dinini inceliyor. Tek formda iki ayrı ölçeğe ait maddeler geliştirip bunun faktör analizi ile ispatını yapıyor. Sonra halk dindarlığının da alt boyutlarını tespiti çalışıyor.

⁶⁹ **The Encyclopedia of Religion**, Mircea Eliade (ed.), New York 1987.

⁷⁰ H. Tanyu, a.g.e., s. 123-142.

⁷¹ Örnek, a.g.e.

3. Ölünün <i>devri, ıskatı (altı-üstü)</i> ⁷² mutlaka yapılmalıdır.	0.59	0.55
4.Dindar bir insanın dünyada her işinin rast gideceğine inanıyorum.	0.56	0.59
5.Kale ⁷³ , de Hz. Ali'nin atının ayak izleri vardır.	0.57	0.51
6.Kur'an okunmuş suyun şifa olacağına inanıyorum.	0.67	0.55
7.Sık sık nafil (fazladan) ibadet ederim.	0.48	0.65
8.Mevlit ve benzeri geleneksel uygulamalara hor bakan bir fikre sahibim.	0.38	0.67
9.Kem gözlü insanların nazarının dokunduğu bir gerçektir.	0.45	0.45
10.'Hızır', 'dede' gibi manevi varlıkların görüleceğine inanırım.	0.51	0.58
11.Arife-bayram günlerinde, kandil gecelerinde evlerde <i>buhur</i> ⁷⁴ yakılması faydalı bir uygulamadır.	0.65	0.50
12.Bir kişi 'kırk gün' sabah namazında <i>Şeyh Muhiddin Yavsi</i> ⁷⁵ (dede)'yi ziyaret ederse dilekleri kabul edilir.	0.61	0.66
13.Şeyh Yavsi Camii'ndeki 'Kara Ağaç' ⁷⁶ ta manevi bir kuvvet vardır.	0.52	0.59
14.Muska taşıyarak nazardan, diğer kaza ve belalardan korunacağına inanırım.	0.38	0.54
15.Ölünün yedinci, kırkıncı, elli ikinci gecesinde mevlit/Kur'an okutulmalıdır.	0.47	0.46
16.Bir evliyanın türbesinde olmak, evimde oluyormuşum hissi ve aynı zamanda manevi bir huzur hissi uyandırır.	0.51	0.53
17.Allah'a inanırsan ve bir evliyanın türbesinde dua ve dilekte bulunursan dileklerin sonunda gerçekleşir.	0.62	0.52
18.Şiş sokarak/coşarak yapılan zikir törenlerinin dini hisleri artırıcı olduğu inancındayım.	0.32	0.51
19.Nazar değen kişiye kurşun dökülerek nazarı yok edilebilir.	0.50	0.63
FAKTÖR 2 Maddeleri	Faktör Yüğü	M.ΣP. Korel.
1.Kur'anda anlatılanlar her çağda yaşayan insana doğruyu gösterirler ve her devirde geçerlidirler.	0.35	0.67
2. Namazlarımı aksatmadan kılarım.	0.56	0.68
3.Az içki içmenin hiç bir zararı yoktur.	0.57	0.56
4.Oruçlarımı aksatmadan tutarım.	0.44	0.49
5.Sık sık nafil (fazladan) ibadet ederim.	0.36	0.65
6.Şu ana kadar Kur'an'ın tamamını/tamamına yakınını anlamıyla birlikte okumuş bulunuyorum.	0.42	0.56
7.Dini konularla ilgilenmem.	0.45	0.44

⁷² Ölünün namaz ve benzeri ibadet borçlarının affi için yapılan bir uygulamadır. Devirde bir miktar para, bir süre hoca tarafından insanların eline verilir ve geri alınır, karşındaki de bu parayı almış kabul eder. Böylelikle (hiç para vermediği halde) kefarete için çok para vermiş sayılır ve namaz, oruç vb. borçlarının affolunacağına inanılır.

⁷³ İskilip İlçesi'nin ortasında, surları olan büyük bir kaledir. Üstünde Hz. Ali'nin atının ayak izleri olduğuna ve atıyla bu kaleden uçarak ayrıldığına inanılır. Kaleyle ilgili bir de Kesikbaş hikayesi anlatılır.

⁷⁴ İlçede arife-bayram günleri ölümlerin evlere geldiğine inanılır ve ölüyü eve çekmek için buhur yakılır.

⁷⁵ Bayramiye Tarikatından meşhur bir sufi Şeyhidir. Adıyla anılan camide ziyarete açık türbesi mevcuttur.

⁷⁶ Aynı caminin avlusunda çok yaşlı ulu bir ağaç vardır ve ilçede onun manevi bir kuvveti olduğuna inanılmaktadır (Ağaç kültü).

8.İslâm dini, insanın hayatına bir gaye ve anlam kazandırır.	0.62	0.65
9.Meleklerin varlığına inanırım.	0.42	0.37
10.Farz ve vacip olan ibadetlerimi düzenli olarak yerine getiriyorum.	0.55	0.64

Uygulanan faktör analizinde faktörlerden ikisinin hayli yoğun olduğu görülmektedir. Tutum maddelerinin büyük bir çoğunluğu bu iki faktörde toplanmaktadır. Bunlardan birinci faktör “popüler dindarlık”la ilgili maddeler, ikinci faktörde ise “normatif dindarlık”la ilgili maddeler çoğunlukla yer almıştır. Bu sonuçlar, iki boyutlu olarak hazırladığımız dindarlık ölçeğinde isabet ettiğimizi göstermektedir. Buradan hareketle, birinci faktör “*popüler dindarlık ölçeği*”ni, ikinci faktörde “*normatif dindarlık ölçeği*”ni oluşturmaktadır. Her iki alt ölçek maddelerinin “madde-toplam puan korelasyonları katsayıları ve faktör yükleri” tablo-2’de verilmiştir:

Tablo 2’de görüldüğü gibi, birinci faktördeki “popüler dindarlık ölçeği” maddelerinin faktör yükleri 0.32-0.67; maddelerin puanları ile ölçeğin toplam puanı arasında bulunan korelasyon katsayıları ise 0.45-0.76 arasında değişmektedir. İkinci faktördeki “normatif dindarlık ölçeği” maddelerinin faktör yükleri ise 0.35-0.62; maddelerin puanları ile ölçeğin toplam puanı arasında bulunan korelasyon katsayıları ise 0.375-0.68 arasında değişmektedir. Ayrıca faktör analizinde, ölçeğin birinci faktörle açıklanabilen varyans oranı %18.2, birinci faktör özdeğeri (eigenvalues) 6.01; ikinci faktörle açıklanabilen varyans oranı ise %11.5, ikinci faktör özdeğeri 3.79 olarak bulunmuştur. Faktör analizinin yorumlanabilir olduğuna KMO ve Barlett testi sonuçlarına: “Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy=0.84” ve “Barlett Test of Sphericity=3337.16”, “significance=0.0000”a bakarak karar verilmiştir. Bu testler dindarlık ölçeğimizin yüksek düzeyde *geçerliliğe* sahip olduğunu göstermektedir. Biz dindarlık ölçeğini hazırlarken dindarlığı, teori bölümünde kavramsal çerçeve bölümünde açıkladığımız otoritelerin görüşleri doğrultusunda iki farklı boyuta ayırmış ve ölçeğimizi iki ayrı dini boyutu ölçen iki ölçekli bir dindarlık ölçeği olarak hazırlamıştık. Faktör analizi sonuçları bizim bu iki boyuta dayalı İslami dindarlık ölçeğimizin geçerliliğini kanıtlamış. ayrıca birinci hipotezimizi de doğrulamış olmaktadır.

Buna göre, “*popüler dindarlık ölçeği*”ndeki maddelerin, popüler dinle alakalı türbeyatır kültü, ruhlara inanç, koruyucu bir güce inanç, eski inançların izleri ya da mistik-sihri unsurlar, tasavvufi boyut gibi özellikleri ihtiva ettiğini görmekteyiz. Ayrıca, normatif dindarlığa ait olan ‘7. Madde’nin bu faktör kümesiyle ilişkili olduğu görülüyor ki bu madde, “ibadet/ritüelle” alakalı bir maddedir. Popüler dindarlığın en önde gelen özelliğinin, ‘ritüellere yoğun ilgi’ olduğunu hatırlarsak bu maddenin popüler dindarlıkla ilişkisini daha iyi anlamış oluruz. Ancak, burada ilginç olan şey, popüler dindarlığın normatif dindarlığa ait ritüel unsurlarını alıp kendisiyle bütünleştirmesidir. Bu sonuç, hem bu yönüyle hem de dindarlık boyutları arası ilişkiyi göstermesi yönüyle önemlidir. İkinci faktör kümesinin tamamını normatif dindarlık ölçeği maddeleri oluşturduğundan biz bu faktörü ‘*normatif dindarlık ölçeği*’ diye adlandırdık. Bu faktör hem pozitif bir duruşu, hem de genel bir anlayış içinde dine nötr bir yaklaşımda bulunmamayı göstermektedir. Normatif dindarlık da belirleyici olan dinin nasla tespit edilmiş kurallarıdır.

3.1.2. İslami Dindarlık Ölçeğinin Güvenilirliği

Güvenilirlik testi için dindarlık ölçeğini “Cronbach Alpha” testine tabi tuttuk. Ölçekte iki ayrı boyuta iki ayrı ölçek geliştirildiği için bu iki ölçeğin güvenilirlik kat sayısına ayrı ayrı baktık. Bu iki ölçek, Cronbach Alpha’sı tarafından belirlenen yüksek güvenilirlik göstermiştir. Buna göre her iki ölçeğin/boyutun güvenilirlik kat sayısı şöyledir:

Normatif dindarlık ölçeği için, Cronbach Alpha = 0.72

Popüler dindarlık ölçeği için, Cronbach Alpha = 0.84

3.2. Kişisel Bilgi Anketi

Anketin bu bölümü araştırmamızın bağımsız değişkenlerini oluşturmaktadır. Bu bölümde, toplam on iki madde içinde on yedi bağımsız değişken belirlenmiştir. Kişisel bilgi anketi anket formunda dindarlık ölçeğinin arkasına eklenmiş, ikinci bir bölüm olarak deneklere sunulmuştur.

4. İstatistiksel İşlemler

Araştırma verilerinin değerlendirilmesinde çeşitli istatistiksel tekniklerden yararlanılmıştır. Bunlar: Varyans analizi(ANOVA), Multiple range (Tukey HSD Procedure ve Scheffe) testleri ve faktör analizidir. Tüm istatistiksel işlemler bilgisayarda SPSS paket programıyla araştırmacı tarafından gerçekleştirilmiştir. Tek yönlü varyans analizi (ANOVA), iki veya daha fazla örneklemin ortalamaları arasındaki farklılığın testinde kullanılır.⁷⁷ SPSS, gerekli ayarlamalar yapıldığında tek yönlü varyans analizinde üç ayrı işlemi aynı anda yapar. Bunlar: Aritmetik ortalama, Varyans analizi ve Multiple range testleridir. Biz, Multiple range testinde, T ve Scheffe testlerini kullandık. Çoğunlukla her iki testin de aynı sonucu verdiği görülmüştür. İki test arasında bir farklılık olduğunda scheffe testi sonuçları esas alınmıştır. Çünkü, bir istatistikte 'F' değerinin anlamlı çıkması halinde ortalamalar arası farka t-testi uygulanmış ise, birinci tip hata yapma olasılığı [(0.5)x(t sayısı)] kadar artmış olur. Bu hatanın önlenmesi için, ortalamaların karşılaştırılmasında klasik 't- testi' yerine 'Scheffe Tekniği' kullanılır. Bu suretle '0.05' anlamlılık düzeyinin sabit kalması sağlanmış olur.⁷⁸ Ayrıca Scheffe testinde ortalamalar arasındaki farkın çok daha büyük olması istenir⁷⁹ ki bu da verilerin daha güvenli alınması için çok önemlidir. İki'den fazla seçeneği olmayan değişkenlerde varyans analizi yerine "Eşleştirilmiş Örneklem için t-testi" uygulanmıştır. Grup ortalamaları arasındaki farkın önem kontrolünde "0.05" hata payı kabul edilmiştir.

BULGULAR VE YORUMLAR

Bu bölümde, araştırmada elde edilen bulgular sunulmuş ve bunlara dayalı olarak bazı yorumlar yapılmıştır.

1. Bağımsız Değişkenlere Göre Örneklemin Genel Nitelikleri

Öncelikle, örneklemdaki kişilerin bağımsız değişkenler açısından nasıl bir dağılım gösterdiklerine bakıldığında, cinsiyete göre örneklemdaki erkeklerin %66.7, kadınların ise %33.3 oranında bir dağılıma sahip olduğu görülmektedir.

Yaş değişkeni açısından örneklem dağılımına baktığımızda 20-29 yaş grubunun en yüksek orana (%32.9) sahip olduğunu görüyoruz. Bu oran yaş yükseldikçe azalmaktadır. Ki bu da örneklemin Türkiye'deki nüfus dağılımına paralel olduğunu göstermektedir. 20-49 yaşlar arası, örneklemin % 82'sini; 50 yaş ve yukarısı ise %18'ini oluşturmaktadır.

Eğitim düzeyi açısından ilkökul ve lise mezunu olanlar örneklemin %60'ını oluşturmaktadır. Okuma yazması olmayanlarla üniversite mezunu olanlar ise eşit oranda (%14) seyretmektedir. Bu durumda örneklemimiz, çoğunlukla (%70) ilk ve orta öğrenim seviyesinde eğitime sahip kişilerden oluşmaktadır.

⁷⁷M. Ergün, *Bilimsel Araştırmalarda Bilgisayarlarla İstatistik Uygulamaları: SPSS FOR WINDOWS*, Ocak Yay., Ankara 1995, s. 173

⁷⁸ Ali D. Arseven, *Alan Araştırması Yöntemi*, Ankara,1993, s. 143 (Allen L. Edward, *Statistical Methods*, 1967, s. 267-269, adlı eserinden naklen)

⁷⁹M. Ergün., *a.g.e.*, s. 177.

Aile tipine göre dağılımda, örneklemin yarısı (%55.6) çekirdek aileye mensuptur. Çekirdek aile başlığı altında, eşyle veya eş ve çocuklarıyla birlikte yaşayanlar toplanmıştır. Dağılımın ikinci büyük kümesini (%25.8) geniş aile oluşturmaktadır. Geniş aile başlığı altında, eşyle, çocuklarıyla ve aile büyükleriyle ya da eşi, çocukları ve gelinleriyle beraber yaşayanlar toplanmıştır. Geniş aile, sosyolojide geleneksel aile olarak da adlandırılmaktadır. Üçüncü sırada (%15.3) uzamış çekirdek aile gelmekte bu grup, altında bekar, dul olup ailesiyle birlikte yaşayanlar toplanmaktadır.⁸⁰

Dini bilgilerinin en çok aldıkları yerlere göre dağılıma bakıldığında, Kur'an Kursu ya da mahalle camilerinde dini bilgilerinin aldıklarını belirtenler en yüksek orana (%33.3) sahipler. Bunu, yakın seviyede (%28) 'anne-baba' seçeneği takip etmektedir. Dini bilgilerinin okulda aldığını ifade edenler %14, dini sohbetlerde alanlar %11.4, camide aldığını ifade edenler ise %9 oranındadır. Dini bilgi kanallarını bağımsız değişken olarak ele almakla, bu kanallarla popüler ve normatif dindarlık arasındaki olumlu ya da olumsuz ilişkiyi ortaya çıkarmak hedeflenmiştir.

2.1. Bağımsız Değişkenlere Göre Halkın Dindarlık Boyutları

Bu bölümde, araştırmada elde edilen verilere 't-testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA)' uygulanarak, halkın kişisel ve demografik özelliklerini ifade eden bağımsız değişkenlerin şıklarına karşılık düşen her iki dindarlık boyutuna ait tutumların dağılımları üzerinde durulacaktır. Konuyu işlerken şu yol takip edilecektir: Öncelikle her iki boyuta ait varyans analizi sonuçları bir tabloda verilecektir. Bu tabloya göre öncelikle popüler dindarlık ölçeğine ait veriler yorumlanacak ve bu boyuta ilişkin kurduğumuz hipotezlerin doğrulanıp doğrulanmadığına bakılacaktır. Daha sonra dindarlığın ikinci boyutu olan normatif dindarlık ölçek verilerine bakılacaktır. Bu boyutla alakalı hiç bir hipotez kurmadığımız için hipotez sınaması yapılmayacaktır. Bundan sonra da her iki boyuta ait veriler arasında karşılaştırmalı yorumda bulunulacaktır.

2.1.1. Halkın Dindarlık Tutumlarının Genel Dağılımı

Araştırmamıza katılan halkın her iki dindarlık boyutu arasında önemli bir fark olup olmadığını test etmek amacıyla 't-testi' uygulanmıştır. İskilip halkının normatif ve popüler dindarlık boyutları üzerinde uygulanan t-testi sonuçları tablo-3'te verilmiştir.

Tablo-3: Dindarlık Boyutlarına Göre Halkın Tutum Puanlarına İlişkin t-Testi Sonuçları

Dindarlık Boyutları	N	X	SD	t	P
Popüler Dindarlık	430	58.73	9.010	-20.94	0.000
Normatif Dindarlık		49.61	3.684		Önemli

Tablo-3 incelendiğinde iki boyut arasındaki farklılığın "p=0.00" gibi yüksek düzeyde bir anlamlılıkla halk dindarlığı lehine olduğu gözlenmektedir. Buradan İskilip halkının daha çok popüler dindarlık tutumlarına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, halkın popüler dindarlıklarının "yüksek ya da düşük" düzeyde mi olduğuna da bakmamız gerekmektedir. Örnekleme giren halkın 'popüler dindarlık' puan ortalaması X=58.73, "standart sapması ise SD=9.01"dir. Popüler dindarlık düzeyinin yeterlilik alt sınırı, ortalamadan bir standart sapma düşük olan "49.72" popüler dindarlık puanıdır. Dolayısıyla "50" ve üstünde popüler dindarlık puanı alanlar 'yüksek', "50" puandan az alanlar 'düşük' popüler dindarlık düzeyine sahiptir. Bu ölçüte göre halkın "popüler dindarlık" düzeylerine bakmak için popüler dindarlık puanlarının frekans ve yüzdeleri aşağıya çıkarılmıştır.

⁸⁰ Uzamış çekirdek aile adlandırımı için bkz. Çelebi, **Kadınlarımızın Cinsiyet Rolü Tutumları**, s. 30-1.

Tablo-4: İskilip Halkının Popüler Dindarlık Düzeyine Ait Sayısal Bilgi

Popüler Dindarlık Düzeyi	N	%
Yeterli	366	85.0
Yetersiz	64	15.0
TOPLAM	430	100.0

Tablo-4'te görüldüğü gibi ankete katılanların %85 gibi büyük çoğunluğunun popüler dindarlık tutumları yüksek çıkmaktadır. Bu sonuca göre İskilip halkının popüler dindarlığı yüksektir. Bu da bize araştırmanın *ikinci hipotezinin gerçekleştiğini* kesin olarak kanıtlamaktadır.

2.1.2. Cinsiyet ve Dindarlık Boyutları İlişkisi

Tablo-5: Cinsiyete Göre Halkın Dindarlık Boyutlarına İlişkin t-testi Sonuçları

CINSİYET	N	Popüler Dindarlık *		Normatif Dindarlık**	
		X	SD	X	SD
Kadın	143	62.11	8.938	49.60	3.369
Erkek	287	57.04	8.574	49.62	3.836

*DF:428 t = 5.70 p = 0.000

**DF:428 t = 0.04 p = 0.968

Tablo-5'te öncelikle "Popüler dindarlık ve cinsiyet" ilişkisine baktığımızda, kadın ve erkek grupları arasında kadınların lehine "p=0.00" düzeyinde oldukça yüksek bir farklılığı görüyoruz. Bu sonuç, kadınların popüler dindarlığının erkeklerden daha yüksek olduğu şeklindeki *dördüncü hipotezimizi* doğrulamaktadır. Bu hipotezi geliştirmede kendi gözlemlerimizin büyük rolü oldu. Ayrıca, G. Mensching⁸¹, Patai⁸² ve E. Gellner⁸³ de bu konuda aynı tespitleri yapmaktalar. Sonuçta bu hipotezimizin kanıtlandığı görülmektedir. Tablo-5'te, diğer dindarlık boyutu olan "normatif dindarlık"la cinsiyet arasındaki ilişkiye baktığımızda iki grup arasında bir farklılığın olmadığı görülüyor. Burada ilginç olan nokta, dindarlığın "popüler" tarzında kadınlar lehine bir farklılık varken "normatif" tarzında bu farklılığın olmadığıdır.

2.1.3. Yaş ve Dindarlık Boyutları İlişkisi

Dindarlık boyutları ve yaş bağımsız değişkeni arasında anlamlı bir ilişkinin var olup olmadığını anlamak için varyans analizi(ANOVA) yapılmış ve ANOVA, "Tukey HSD Procedure ve Scheffe Procedure" adlı iki ayrı "multiple range testiyle" sınanmıştır.

Tablo-6: Yaşa Göre Halkın Dindarlık Boyutlarına İlişkin Sayısal Bilgiler

YAŞ	N	Popüler Dindarlık *		Normatif Dindarlık**	
		X	SD	X	SD
20-29	141	55.83	9.79	48.95	3.61
30-39	113	58.81	8.07	49.45	3.84
40-49	100	60.17	7.83	49.99	3.68

⁸¹ Mensching, a.g.e., s. 140

⁸² Patai, "Folk İslam", a.g.e., s. 384.

⁸³ N.&R. Tapper, a.g.e., s. 41., (E. Gellner 1968, *A Pendulum Swing Theory of Islam.*, Ann. Maroc Sociol. 1, 5-14.) adlı makaleden naklen.

50-59	39	59.56	7.48	49.69	3.79
60 ve yukarısı	36	64.58	9.37	51.50	2.40
TOPLAM	429	58.70	9.00	49.60	3.67
*DF:4/424	F = 8.76	p = 0.0000			
**DF:4/424	F = 3.93	p = 0.0038			

Tablo-6'daki Popüler dindarlık boyutu verilerine bakıldığında, aritmetik ortalamaların yaş artmasına paralel olarak yükseldiği (50-59 hariç) görülmektedir. Varyans analizi sonucuna göre değişken şıkları "p= 0.00" gibi yüksek düzeyde anlamlı olarak birbirinden farklıdır. Multiple range (t ve Scheffe) testlerine göre 20-29 yaşlar ile 40-49 ve 60 yukarısı yaşlar arası, yine 30-39 yaşlar ile 60 yukarısı yaşlar arası birbirinden farklıdır. Buradan hareketle, İskilip'te yaşayan insanların ait oldukları yaş grupları ile popüler dindarlık tutumları arasında bir ilişkinin var olduğunu; popüler dindarlık tutumlarının "40-49" ve ileri yaş gruplarında yüksek, gençlerde (ve hatta 30-39 yaş grubunda) ise düşük olduğunu ileri sürebiliyoruz. Gençlerin popüler/halk dindarlığına daha mesafeli oluşunun nedenleri üzerinde şunlar söylenebilir: İlk olarak "gençler daha az sosyalize oldukları ve geleneksel rolleri daha az yaşadıkları"⁸⁴ için popüler dindarlık tutumları düşük düzeyde; yaşlılar ise "geleneksel örüntülere daha çok yatırım yaptıkları ve tutum, inanç ve kanılarını yeniden incelemeye daha az güdülenmiş oldukları"⁸⁵ için popüler dindarlıkları yüksek düzeydedir. Yine gençlerin eğitim ve iletişim imkanlarından daha fazla yararlanmaları, modern gelişmelere açık oluşları, yaşlılara oranla daha nitelikli bir eğitimden geçmeleri diğer etmenler olarak sayılabilir. Bütün bunlar, bize göre gençlerin geleneksel tarzda sosyalize olmalarına nispeten engel olan şartlardır ve popüler dindarlık tutum puanlarının gençlerde düşük çıkmasında etkendirler. Varyans analizi bize araştırmamızın *beşinci hipotezinin gerçekleştiğini* kesin olarak kanıtlamaktadır.

Yaş değişkeninin ikinci dindarlık boyutumuz olan "normatif dindarlıkla" ilişkisine baktığımızda aritmetik ortalamaların aynı popüler dindarlık boyutunda olduğu gibi gençten yaşlıya doğru (p=0.00 düzeyinde anlamlı olarak) yükseldiğini görmekteyiz. Multiple range testleri ile gruplar arası farklılıklara baktığımızda, '20-29' yaş grubu ile '60 yaş yukarısı' grubu ve '30-39' ile '60 ve yukarısı' gruplar arasında farklılıklar gözlenmiştir. Bu sonuçlar, normatif dindarlık puanının gençlerde düşük, yaşlılarda yüksek olduğunu göstermektedir.

Her iki boyutun sonuçlarını karşılaştırdığımızda ilginç bir nokta göze çarpmaktadır. Şöyle ki; gençlerin her iki dindarlık boyutu (popüler ve normatif dindarlık) puanları düşükken, yaşlıların her iki dindarlık boyutu puanları yüksektir. Bu iki boyut arasında bir diyalektik olduğunu⁸⁶ hatırlarsak buradan şu sonuçları çıkarabiliriz: Geçlerdeki popüler dindarlık boyutunun zayıflığı normatif dindarlığın etkisinden kaynaklanmıyor. Dolayısıyla, bu boyutun gençlerde zayıf olmasında etken olarak yukarıda ileri sürdüğümüz şeyler arasına İslami şuurluluk etkenini koymamakta isabet ettiğimiz anlaşılıyor. Yine yaşlılarda her iki boyutun yüksek çıkması, bu iki dindarlık boyutunun onlarda yüksek seviyede uyumluluk gösterdiğinin bir ifadesidir.

2.1.4. Eğitim ve Dindarlık Boyutları İlişkisi

Tablo-7: Eğitim Basamaklarına Göre Dindarlık Boyutlarına İlişkin Sayısal Bilgiler

EĞİTİM	N	Popüler Dindarlık *		Normatif Dindarlık**	
		X	SD	X	SD

⁸⁴ Çelebi, **Kadınlarımızın Cinsiyet Rolü Tutumları**, s. 70. (A. Thorton'dan naklen)

⁸⁵ Çelebi, **a.g.e.**, s. Aynı sahife ve aynı yazardan naklen.

⁸⁶ Oliveira, **a.g.m.**, s. 514

Okur-yazar değil	39	66.28	8.10	49.38	2.92
Ok.-yazar diploması yok	22	65.00	9.20	50.31	2.98
İlkokul	125	60.39	8.12	49.70	3.93
Ortaokul	44	59.86	7.45	49.81	3.13
Lise	135	55.94	8.72	48.88	4.13
Üniversite	64	54.03	7.62	50.75	2.82
TOPLAM	429	58.76	8.99	49.61	3.68

*DF: 5/423 F = 17.52 p = 0.0000

**DF: 5/423 F = 2.53 p = 0.0282

Eğitim basamaklarına göre dindarlık boyutları arasındaki ilişkiye anlamak için varyans analizi sonuçlarına Tablo-7’de bakıldığında, eğitim basamakları ilerledikçe popüler dindarlık puanlarının buna zıt olarak düştüğü görülmektedir. Bu sonuç eğitim ile popüler dindarlık arasında negatif yönde büyük bir ilişkinin varlığını göstermektedir. Eğitim basamakları p=0.00 gibi yüksek düzeyde anlamlı olarak birbirinden farklıdır. Bu farkların hangi basamaklar arasında olduğunu tespit etmek için yapılan multiple range testleri söz konusu ilişkiyi doğrulamıştır. Buna göre, en yüksek farklı basamaktan başlarsak, üniversite ile ortaokul mezunu; lise mezunu ile ilkököl, okur-yazar diploması yok ve okur-yazar değil basamakları arasında; ortaokul mezunu ile okur-yazar değil arasında; ilkököl mezunu ile okur-yazar değil arasında birbirlerinden anlamlı olarak farklılık vardır. Sonuç olarak eğitim basamakları yükseldikçe halkın popüler dindarlık tutumları zayıflamaktadır. Bu bulgu araştırmamızın *altıncı hipotezinin kanıtlandığını* göstermektedir. Modern eğitimin kişiler üzerindeki etkisi, onların zayıf popüler dindarlık tutumlarına sahip olmalarını sağlamaktadır. Waardenburg’a göre de okur-yazarlığın artmasıyla popüler İslam değişir ve çoğu yönleriyle kaybolmuş gözükür. Ancak yine Ona göre Popüler İslam hiçbir zaman yok olmaz ve toplumsal bilinç olarak İslam toplumlarında yaşamaya devam eder.⁸⁷ Oliveira da buna paralel görüşler ileri sürer. Ona göre, “modernliğin etkisi altında bile ‘bilince açılan kapı’ olarak popüler kültürün zorunlu bir parçası (her zaman) bulunacaktır.”⁸⁸

Tablo-7’de ikinci boyut verilerine baktığımızda en yüksek değer üniversite mezunu, en düşük değer lise mezunu gruplarda olduğu görülüyor. Zaten Multiple range testleri sadece bu iki eğitim basamağı arasında ‘p=0.02’ düzeyinde anlamlı bir farklılık tespit etmiştir. Bizim bu boyutla alakalı hipotezimiz olmamakla beraber bu tablodan, İskilip’te İlk ve Orta öğrenim mezunu olanların normatif/kitabî dindarlıklarının bir başka tabirle İslami bilinçlerinin zayıf, tersine Üniversite mezunlarının ise güçlü olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

2.1.5. Medeni Durum ve Dindarlık Boyutları İlişkisi

Deneklerin bekar, evli ya da dul/boşanmış olmasının dindarlık boyutlarıyla ilişkisini anlamak amacıyla söz konusu değişkenler varyans analizine (ANOVA) tabi tutulduğunda elde edilen değerler aşağıda tablolandırılmıştır.

Tablo-8: Medeni Duruma Göre Halkın Dindarlık Boyutlarına İlişkin Sayısal Bilgiler

MEDENİ DURUM	N	Popüler Dindarlık *		Normatif Dindarlık**	
		X	SD	X	SD
Bekar	69	54.18	10.39	48.55	3.84
Evli	343	59.24	8.32	49.76	3.62
Dul/Boşanmış	17	67.23	7.94	50.64	3.44
TOPLAM	429	58.74	9.01	49.60	3.68

⁸⁷ Waardenburg, a.g.e., s. 348.

⁸⁸ Oliveira, a.g.m., s. 515.

*DF: 2/426	F=18.22	p = 0.0000
**DF: 2/426	F=3.90	p = 0.0209

Tablo-8’de popüler dindarlık boyutuyla alakalı sayısal verileri incelediğimizde çok yüksek bir ilişkiyle karşılaşırız. Bekar, evli, dul sıralamasına paralel olarak popüler tarzı dindarlık puanlarının da yükseldiğini görüyoruz. Şıklar ‘p=0.00’ düzeyinde anlamlı olarak birbirinden farklıdır. Her iki işleme göre yapılan Multiple range testlerine göre, bekar ile evli ve dul/boşanmış; evli ile dul/boşanmış şıkları arasında anlamlı bir farklılık vardır. Başka bir deyişle, bekarlar en zayıf popüler dindarlık tutumlarına sahipken, dul/boşanmış şikkı en yüksek tutuma sahiptir. Dul/boşanmış şikkı ayrıca evli şikkına karşı da farklılık arz etmektedir. Bu sonuç bizim *yedinci hipotezimizin nispeten doğrulandığını* kanıtlamaktadır. Evliler sayı olarak da bu değişkenin büyük bir kısmını oluşturuyor. Biz hipotezimizi kurarken evlilerin bekarlardan yüksek popüler dindarlık tutumlarına sahip olduklarını ileri sürmüştük. Bunun sebebi, bekarların diğer gruplara oranla geleneksel olarak sosyalle olmaları, hayatın zorluklarıyla fazla karşılaşmamaları, kötülük problemine karşı mesul oldukları kesimin daha az oluşu gibi nedenler olmalıdır. Evli kesim genelde bu problemlerle karşı karşıyadır. İnsanları popüler dindarlığa yönelten önemli bir özelliği, onun kötülük ve zorluklara karşı kendisinden yardım umulan bir niteliğe sahip olmasıdır. Nitekim Kaneko’da popüler dindarlığın bu özelliğinden bahseder. Ona göre, “popüler din, hastalıktan şifa bulma vb. bu dünyada şifa bulmayı vaat eder.”⁸⁹ Yine, İskilip’te çocuklarının bir işe girmesi, imtihanlarının başarılı geçmesi için insanlar tarafından yapılan dini bir ritüel⁹⁰ bu konuya güzel bir örnektir.

Dul/boşanmış kesimin evli olanlardan daha fazla popüler dindarlık tutumlarına sahip oluşunu da aynı nedenlerden kaynaklanmakta olabilir. Dul/boşanmış insanlar, acı bir tecrübe geçirmenin yanında hayatın zorluklarına (çocukları ve kendi hayatlarında) karşı tek başlarına mücadele vermeleri onları popüler dindarlık tutumlarına yönetmiş olmalıdır. Ancak tabloda dul/boşanmış sayısının az oluşu (17) ileride yapılacak başka araştırmalara bakma gerekliliğini doğurmaktadır.

Tablo-8’deki normatif dindarlık puanlarına baktığımızda, aynı önceki boyuttaki gibi, tutum puanlarının sırayla yükseldiğini görüyoruz. Bu üç şikkın aralarındaki farklılık ‘p= 0.02’ düzeyinde anlamlı çıkmaktadır. Bu farklılığın hangi şıklar arasında olduğuna bakmak için Multiple range testi yaptığımızda farklılığın sadece bekar ve evli grupları arasında ve evliler lehine olduğunu görmekteyiz. Bu da normatif dindarlık yönelişinin bekarlarda zayıf, evlilerde ise fazla olduğu anlamına gelmektedir.

2.1.6. Aile Tipi ve Dindarlık Boyutları İlişkisi

Aile tipinde, çekirdek aile başlığı altında eşiyile veya eş ve çocuklarıyla birlikte yaşayanlar toplanmıştır. Dağılımın ikinci büyük kümesini geniş aile oluşturmaktadır. Geniş aile başlığı altında eşiyile, çocuklarıyla ve aile büyükleriyle ya da eş, çocukları ve gelinleriyle beraber yaşayanlar toplanmıştır. Geniş aile, sosyolojide geleneksel aile olarak da adlandırılmaktadır. Üçüncü sırada uzamış çekirdek aile gelmekte bu grup, altında bekar, dul olup ailesiyile birlikte yaşayanlar toplanmaktadır.⁹¹

Tablo-9: Aile Tipine Göre Halkın Dindarlık Boyutlarına İlişkin Sayısal Bilgiler

Popüler Dindarlık *	Normatif Dindarlık**
---------------------	----------------------

⁸⁹ Kaneko, **a.g.m.**, s. 2.

⁹⁰ “Münacat okuma” diye adlandırılan bu ritüel sadece kadınlar tarafından, özellikle cuma günlerinde yapılmaktadır. Münacat Arapça yazılı bir duadır. En az yedi kişilik bir kadın grubunun huzurunda bir kadın hoca tarafından okunur. Tek başına da okunabilmektedir. Burada dikkat çekici olan husus bu ritüelin sadece kadınlar tarafından okunmasıdır. Bazen, anneler çocuklarına bazen da kadınlar kocalarına iş, imtihan, ev, vb. konularda dileklerinin kabulü için münacat oku(t)maktadır.

⁹¹ Uzamış çekirdek aile adlandırımı için bkz. Çelebi, **a.g.e.**, s. 30-31.

AİLE TİPİ	N	X	SD	X	SD
Tek	13	61.46	13.37	50.30	3.56
Uzamış Çekirdek	66	55.84	10.24	48.59	3.91
Çekirdek	239	59.46	8.63	49.67	3.70
Geniş	111	58.63	8.11	50.00	3.44
TOPLAM	429	58.75	9.01	49.61	3.68

*DF: 3/425 F=3.2309 p = 0.0223

**DF: 3/425 F=2.3166 p = 0.0751

Tablo-9'daki aile tipi ile dindarlık boyutları arasındaki ilişkide öncelikle popüler dindarlık boyutunun verileri incelendiğinde “p=0.02” seviyesinde yüksek bir ilişkiyle karşılaşıyoruz. Şıkların birbirlerinden farklılığı Multiple range (t ve Scheffe) testlerine tabi tutulduğunda her iki testte sadece çekirdek aile ile uzamış çekirdek aile arasında “p=0.05” düzeyinde anlamlı bir farklılık bulunmuştur. Dolayısıyla çekirdek aileye mensup olanlar, uzamış çekirdek aileye mensup olanlardan daha fazla popüler dindarlık tutumlarına sahiptirler. (Uzamış çekirdek aile, bekar, dul olup kendi ailesiyle yaşayanlardır.) Burada ilginç olan, tek başına yaşayanların yüksek, geniş ailedekilerin ise düşük puan ortalamalarına sahip olmalarıdır. Araştırmamızın sekizinci hipotezinde geniş aileye mensup olanların yüksek popüler dindarlık tutumlarına sahip olacaklarını belirtmiştik. Varyans analizi, araştırmanın sekizinci hipotezinin gerçekleşmediğini göstermektedir. Biz bu hipotezi kurarken geniş ailenin geleneksel ilişkilere bünyesinde daha fazla yer verdiği ve çekirdek ailenin geleneksel yaşam tarzına öncekine nispetle mesafeli olduğu savından hareket etmiştik. Ancak, araştırma verileri bunun tersini gösteriyor. Bunun sebebi geleneksel yaşantının ilçenin genelinde hakim oluşu olmalıdır. İskilip'liler, çekirdek aile içinde de yaşasalar çoğunlukla giyim, beslenme, üretim vb. gündelik yaşantılarında geleneksel kalıplara sahipler. Yine, ilçede çekirdek aile ile geleneksel aile tipi içerisinde yaşayanlar çok sıkı bir ilişki içindedirler. Bu da onların geleneksel ilişki ağlarının içinde oldukları anlamına gelmektedir.

Konuya başka bir açıdan yaklaşırsak, bu açıklamaların yanında burada çok önemli bir sonuç çıkmaktadır. O da popüler dindarlık tutumlarının geleneksel aileden ziyade modern aile tipi olarak bilinen çekirdek ailede yüksek çıkmasıdır. Aslında bu sonuçlar Mardin'in tespitleriyle nispeten çakışmaktadır. Ona göre Türk modernleşmesi, popüler İslamın etki alanını, amaçladığının tersine güçlendirmektedir. Bunu Mardin, küçük kültürün büyük kültürü kemirmeye başlaması süreci olarak nitelendirmektedir.⁹²

Aile tipiyle normatif dindarlık ilişkisine baktığımızda iki değişken arasında (p>0.05 olduğundan) anlamlı bir fark bulunamamıştır.

2.1.7. Sosyal Tabaka ve Dindarlık Boyutları İlişkisi

Sosyal tabakanın belirlenmesinde Çelebi'nin araştırmasında uyguladığı “öznel ölçüt” kullanılmış ve kişilerin kendilerini hangi tabakaya mensup olarak gördükleri sorulmuştur. Çelebi'nin belirttiği gibi “tabaka, ne yalnız gelir ile, ne yalnız meslek ile, ne de yalnız oturulan semt ile ilgili olan fakat, bunların hepsinin yanı sıra belli bir yaşama tarzına da sahip olmayı gerektiren bir olgudur. Tabaka araştırmalarında öznel tekniğin güvenilirliği konusunda literatürde geniş bir destek bulmak mümkündür.”⁹³

Sosyal tabaka değişkeni ile dindarlık boyutları puanlarına varyans analizi uygulandığında elde edilen sonuçlar aşağıda verilmiştir:

Tablo-10: Tabakalaşmaya Göre Halkın Dindarlık Boyutlarının Sayısal Bilgileri

⁹² Mardin, a.g.e., s. 155.

TABAKA	N	Popüler Dindarlık *		Normatif Dindarlık**	
		X	SD	X	SD
Üst	15	57.46	9.34	49.00	3.56
Ortanın Üstü	59	56.62	8.32	50.42	2.93
Orta	286	58.82	8.89	49.68	3.62
Ortanın Altı	47	59.23	10.14	48.27	4.80
Alt	13	65.07	7.30	49.69	2.89
TOPLAM	420	58.70	9.00	49.60	3.69

*DF: 4/415 F = 2.5745 p = 0.0372

**DF: 4/415 F = 2.4095 p = 0.0487

Tablo 10’da her iki dindarlık boyutundan öncelikle popüler dindarlık puanlarını incelediğimizde puanlar arasında bir farklılık görülüyor. Bu sonuçları Multiple range testlerine tabi tuttuğumuzda Scheffe testinde bir farklılık gözlenmemektedir. Buna göre, “ekonomik tabakalaşma” İskilip halkının popüler dindarlık tutumlarında bir farklılaşmaya neden olmamaktadır.

Nitekim Giriş bölümünde Weber’e dayanarak bu konuya değinmiştik. Weber insanlar arasında iki farklı dindarlık tipolojisi yapmaktadır: “*virtüöz dindarlığı*” ve “*Kitle dindarlığı*”. Burada Weber, “*kitle*”den kastettiğimiz, dinsel “*müzikaliteye*” sahip olmayanlardır, yoksa dünyevi statü sıralamasında altta kalanları kastetmiyoruz⁹⁴ demektir. Weber’in de belirttiği gibi burada (ve tabi bizim araştırmamızda da) sözü edilen tabaka, ekonomik ve siyasal faktörlerden çok “*kültürel farklılıklardan*” kaynaklanan ve sonuçta kendisini belli bir din anlayışı ile şekillendiren genel kapsamlı bir kavramdır.⁹⁵ Bizim bu araştırmadaki bulgularımız, Weber’in ve de Aydın’ın tespitleriyle paralellik arz etmektedir. Popüler dindarlık her şeyden önce ekonomik farklılaşmanın/tabakalaşmanın değil, kültürel farklılaşmanın bir sonucudur. İnsanlar yüksek bir ekonomik tabakaya ait de olsalar popüler (dini-kültürel) alt tabaka tutumlarına sahip olabilmektedirler. Dolayısıyla bu sonuçlar araştırmamızın *dokuzuncu hipotezinin doğrulandığını* kanıtlamaktadır.

Dindarlığın ikinci boyutu olan normatif dindarlık ve sosyal tabaka arasındaki ilişki konusunda varyans analizi bir farklılık göstermektedir. Bu farklılığı Multiple range testlerine tabi tuttuğumuzda aynı birinci boyutta olduğu gibi “Scheffe testi” gruplar arasında hiçbir farklılık tespit etmemektedir. Buradan tabakalaşma ve normatif dindarlık boyutları arasında bir ilişki olmadığı sonucuna varabiliriz.

2.1.8. Dini Bilgilerin Alındığı Yer ve Dindarlık Boyutları İlişkisi

Tablo-11: Dini Bilgi Kanallarına Göre Dindarlık Boyutları Sayısal Bilgileri

DİNİ BİL. KANALLARI	N	Popüler Dindarlık *		Normatif Dindarlık**	
		X	SD	X	SD
Anne-Baba	117	62.02	8.25	49.30	4.11
Kuran Kurs.,Mah. Camileri	140	59.87	8.71	49.87	3.22
İlk-Orta-Lise	59	55.30	8.69	48.91	3.73
Cami Vaazları	38	58.42	7.73	49.02	3.65
Dini sohbetler	48	53.66	9.29	51.29	2.68
TOPLAM	420	58.75	9.03	49.64	3.64

*DF: 4/414 F = 10.1967 p = 0.0000

**DF: 4/414 F = 3.0570 p = 0.0101

⁹³ Çelebi, a.g.e., s. 48.

⁹⁴ Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 365.

⁹⁵ Aydın, *Alt Tabakalarda...*, s. 4.

Dini bilgilerin alındığı yerle dindarlık boyutları arasındaki ilişkiyi anlamak için varyans analizi uygulandığında elde edilen değerler şöyledir. Tablo-11’de popüler dindarlık verilerinin varyans analizi sonuçlarına bakıldığında dini bilgi kanalları arasındaki farkın “p=0.00” düzeyinde çok yüksek ve anlamlı olduğu görülmektedir. Bu farklılığın hangi gruplar arasında olduğuna bakmak için dağılıma Multiple range testleri uygulandığında, her iki işlemde de aynı derecede farklılık tespit edilmiştir ki bu da değişkenler arası ilişkinin anlamlılık düzeyinin çok yüksek olduğunu göstermektedir. Her iki Multiple range testine göre, “dini sohbetler” seçeneği ile “anne baba” ve “Kur’an kursu” seçenekleri arasında; “ilk-orta-lise” seçeneği ile “anne baba” ve “Kur’an kursu” seçenekleri arasında “0.05” düzeyinde anlamlı farklılık vardır. Başka bir ifadeyle, dini bilgilerini (daha çok) “anne baba” ve “Kur’an kursu/mahalle camileri”nde alanların popüler dindarlık tutumları, hem “dini sohbetler” seçeneği hem de “ilk-orta-lise” seçeneğindeki kişilerden daha yüksek çıkmaktadır. Bu sonuçlar bizim “dini sohbetlerde dini bilgilerini alanların popüler dindarlık tutumları diğerlerine oranla daha olumsuzdur” şeklindeki onuncu hipotezimizin doğrulandığını göstermektedir.

Hipotezi bu şekilde kurmamızın sebebi, insanların dini sohbetlerde, dini metinlerle karşı karşıya gelmiş olmalarıdır. Dolayısıyla insanlar dini davranışlarını dini kurallara göre düzenlemede daha titiz olacaklardır. İslami kuralların halka aktarılmasında önemli bir kanal olarak gördüğümüz “dini sohbet” halkaları halkın, dinin normatif ilkelerini (emirlerini) öğrenip hayata aktarmasında hala önemli bir faktör olarak gözüküyor. Nitekim normatif dindarlık boyutuna baktığımızda “dini sohbetler” seçeneğinin halk katındaki işlevinin önemini bir kez daha görmekteyiz.

Tablo-11’deki normatif dindarlık boyutuna baktığımızda sadece “dini sohbet” seçeneğinin “ilk-orta-lise” seçeneğine göre yüksek bir normatif dindarlığa sahip olduğunu görüyoruz. Her iki boyuta ilişkin bu sonuçlar dini sohbetlerin, insanlarda olumsuz popüler dindarlık tutumlarına sebep olduğunu, normatif dindarlık boyutunda ise olumlu tutumlara sebep olmakla beraber bunun sınırlı bir seviyede kaldığını gösteriyor. Dini sohbetler, kişileri popüler dindarlığa karşı mesafeli kılmada başarılı iken; normatif dindarlık boyutunda onları, diğer seçeneklere karşı yüksek bir tutum seviyesine çıkarmada başarılı olamamaktadır.

2.2. Halkın Dindarlık Boyutuna Etki Eden Faktörler ve Etki Dereceleri

Bu alt bölümde dindarlıkla ilgili bir tutuma sahip olmada etkili olan bir takım faktörlere varyans analizi uygulanacaktır.

2.2.1. Basın-Yayın Araçlarının Etkisi ve Dindarlık Boyutları İlişkisi

Basın-yayın araçlarının (TV vb.) halkın dindarlık boyutlarına etkisine göre dindarlık puanları aşağıda tablolştırılmıştır.

Tablo-12: Basın-yayın Araçlarının Etki Durumuna Göre Dindarlık Boyutları Sayısal Bilgileri

ETKİ DERECESESİ	N	Popüler Dindarlık *		Normatif Dindarlık**	
		X	SD	X	SD
Çok Fazla	4	52.50	8.58	49.75	3.59
Fazla	61	63.51	9.10	50.38	3.00
Normal	100	57.94	9.98	49.31	3.99
Az	80	57.13	9.00	49.13	3.38
Çok Az	162	58.33	8.53	49.95	3.66
TOPLAM	377	58.33	9.19	49.64	3.65

*DF: 4/372

F=3.3267

p = 0.0108

**DF: 4/372

F=1.2036

p = 0.3088

Tablo-12’de öncelikle popüler dindarlık verilerine bakıldığında seçenekler arasında “ $p=0.01$ ” seviyesinde bir farklılık görülüyor. Farklılığın hangi seçenekler arasında olduğunu görmek için yaptığımız Multiple range testleri söz konusu ilişkiyi doğrulamaktadır. Burada, “fazla” seçeneği ile “az”, “normal” ve “çok az” seçenekleri arasında “0.05” düzeyinde anlamlı bir ilişki mevcuttur. Yani, basın-yayın araçlarının dini davranışlarına etkisi “fazla” diyenler diğer üç seçenektekilere oranla daha yüksek popüler dindarlık tutumlarına sahiptir. Buradan, televizyondaki dini programların, gazetede dini yazıların kendilerini “fazla” etkilediğini söyleyenlerin popüler dindarlıklarının diğerlerine oranla yüksek olduğu sonucu çıkmaktadır. Bu sonuç, bizim on birinci hipotezimizle çelişmektedir. Dolayısıyla *on birinci hipotezimizin doğruluğu kanıtlanamamıştır*. Biz bu hipotezi kurarken, basın-yayın araçlarından dini programları takip edenlerin dinin normatif ilkelerine vakıf olacağını ve kendi geleneksel bilgilerinin gözden geçireceğini tahmin etmiştik. Sonucun beklenenin tersi çıkması; dini programların halkın geleneksel dini tutumlarını değiştirecek tipte programlar olmadığı veya halkın kendi beklentilerine, kendi mantık ve algı kapasitelerine uygun programları tercih ettiği şeklinde yorumlanabilir.

Ancak, biz bu iki tahminden birincisinin yani, dini programların halkın geleneksel din anlayışında değişiklik yapacak kalitede olmadığı sonucunu çıkarmada bir başka kanıt da sahibiz: Tablo-12’de normatif dindarlık verilerine baktığımızda etki derecelerinin arasında bir farklılık olmadığını ($p=0.30$) görüyoruz. Bu da, basın-yayın araçlarının insanların normatif dindarlık tutumları takınmalarına nötr bir etkisinin olduğu (olumlu ya da olumsuz bir etkisinin olmadığı) anlamına gelmektedir.

2.2.2. Cami (Vaaz-Hutbe)’nin Etkisi ve Dindarlık Boyutları İlişkisi

Camilerdeki hutbe ve vaazların halkın dindarlık boyutlarına etkisine göre dindarlık puanları aşağıda tablolştırılmıştır.

Tablo-13: Camilerin Etki Derecesine Göre Dindarlık Boyutlarına Ait Sayısal Bilgiler

ETKİ DERESESİ	N	Popüler Dindarlık *		Normatif Dindarlık**	
		X	SD	X	SD
Çok Fazla	68	61.75	7.56	50.67	2.95
Fazla	87	59.45	7.79	49.65	3.51
Normal	131	58.29	8.60	49.57	3.62
Az	72	58.63	9.15	49.84	3.50
Çok Az	38	51.78	11.46	47.73	4.51
TOPLAM	396	58.58	9.00	49.65	3.62

*DF: 4/391 F=8.3313 p = 0.0000

**DF: 4/391 F=4.2073 p = 0.0024

Tablo-13’te öncelikle popüler dindarlık boyutu verilerine göz atıldığında, etki derecelerinin azalmasına paralel olarak tutum puanlarının da azaldığı görülüyor. Seçenekler arasında “ $p=0.00$ ” düzeyinde anlamlı yüksek bir farklılık mevcuttur. Bu farklılığın hangi seçenekler arasında olduğunu görmek için yaptığımız Multiple range testlerinin her ikisine göre, “çok az” seçeneğiyle diğer dört seçeneğin tümü (az, normal, çok fazla) arasında “0.05” düzeyinde anlamlı bir farklılık mevcuttur. Bu sonuca göre, caminin dini davranışlarına etkisinin yüksek olduğunu söyleyen kişilerde popüler dindarlık tutumlarının da yüksek olduğu; “az” olduğunu söyleyenlerde ise popüler dindarlık boyutunun düşük olduğu ortaya çıkıyor. Bu sonuç, bizim *on ikinci hipotezimizin doğrulandığını* göstermektedir.

Tablo-13’te normatif dindarlık verilerine baktığımızda etki dereceleri arasında “ $p=0.00$ ” düzeyinde anlamlı bir farklılık gözleniyor. Bu farklılığın hangi seçenekler arasında

olduğunu test etmek için Multiple range testine baktığımızda Scheffe testi “çok az” ve “çok fazla” seçenekleri arasında “0.05” düzeyinde manidar bir farklılık tespit etmektedir. Bu tespite göre, caminin dini davranışlarına etkisinin “çok fazla” olduğunu söyleyen kişilerde normatif dindarlık tutumlarının da yüksek olduğu; “çok az” olduğunu söyleyenlerde ise düşük olduğu görülüyor.

2.2.3. Okunan Kitapların Etkisi ve Dindarlık Boyutları İlişkisi

Okudukları kitapların kalkın dini tutum ve davranışına etkisine göre, her iki dindarlık boyutuna ait puanlar aşağıda tablolaştırılmıştır.

Tablo-14: Okunan Kitapların Etki Derecesine Göre Dindarlık Boyutlarına Ait Sayısal Bilgiler

ETKİ DERECESESİ	N	Popüler Dindarlık *		Normatif Dindarlık**	
		X	SD	X	SD
Çok Fazla	70	55.41	11.02	51.07	3.62
Fazla	67	55.35	8.29	50.64	2.99
Normal	99	57.78	7.94	49.43	3.26
Az	48	59.62	8.52	48.41	3.84
Çok Az	73	57.97	6.37	48.91	3.89
TOPLAM	357	57.56	8.66	49.73	3.61

*DF: 4/352 F=4.4315 p = 0.0017

**DF: 4/352 F=6.5231 p = 0.0000

Tablo-14’te öncelikle popüler dindarlık boyutunun verilerine bakıldığında seçenekler arasında “p=0.00” seviyesinde manidar bir farklılık görülüyor. Etki derecelerinin azalmasına karşı olarak popüler dindarlığı puanlarının yükseldiği görülmektedir. Her iki işlemle yapılan Multiple range testlerine baktığımızda “çok az” seçeneği”, “fazla” ve çok fazla seçeneklerine karşı “0.05” düzeyinde farklılık göstermektedir. Bu da, kitap okumanın dindarlıklarına etkisinin yüksek olduğunu söyleyenler kişilerde popüler dindarlık boyutunun zayıf olduğu anlamına gelmektedir. Sonuç olarak, okunan kitapların dindarlığa etkisi yükseldikçe popüler dindarlık tutumları zayıflamaktadır. Bu sonuç, araştırmanın *on üçüncü hipotezini doğrulamaktadır*. Dini kişiler üzerindeki etkisi, onların zayıf popüler dindarlık tutumlarına sahip olmalarına neden olmaktadır.

Öte yandan Tablo-14’te normatif dindarlık boyutuna baktığımızda, etki derecelerinin azalmasına paralel olarak popüler dindarlık puanlarının da azaldığını görüyoruz. Varyans analizi sonucuna göre seçenekler “p=0.00” gibi yüksek düzeyde anlamlı olarak birbirinden farklıdır. Multiple range testleriyle farklara baktığımızda.”az”seçeneği ile çok fazla” seçeneği arasında “0.05” düzeyinde bir farklılık görüyoruz. Bu farklılığın yüksek ve alçak iki uç derece arasında olması ve etki derecesinin “fazla ve çok fazla” olduğu seçenekte normatif dindarlık puanının yüksek çıkması, kitap okumakla normatif dindarlık arasında olumlu bir ilişkinin olduğu anlamına gelir. Başka bir deyişle, kitap okumanın dindarlığa etkisi fazlaştıkça halkın normatif dindarlık tutumları da yükselmektedir. Popüler dindarlık boyutunda ise kitap okumanın dindarlığa etkisi fazlaştıkça insanların popüler dindarlık tutumları azalmaktadır. Dolayısıyla bütün bunlardan dini kitap okumanın, halkın popüler dindarlık boyutunu zayıflattığı ve normatif dindarlık boyutunu kuvvetlendirdiği sonucunu çıkarmamız mümkün olmaktadır.

Bu bölümdeki varyans analizi sonuçlarına “sözlü ve yazılı kültür⁹⁶” açısından da yaklaşabiliriz. Bu üç faktörün ilk ikisinde (basın ve cami), halkın popüler dindarlık

⁹⁶ Bu konuda bkz. W.J. Ong. **Sözlü ve Yazılı Kültür**, Çev. S. P. Banon, Metis Yay. İst. 1995.

tutumlarının “fazla” seçeneğinin diğer (alttaki) seçeneklere oranla farklı bir biçimde yüksek çıkması bu iki faktörün “sözlü kültür” karakteri taşımasından kaynaklanmış olmalıdır. Çünkü, camide “söz”ün önemi tartışılmaz. Orada vaaz, hutbe gibi araçlar dinin birtakım normatif emirlerini insanlara ulaştırırsa da cami temelde sözlü kültürün karakteristiğini üzerinde taşır. Kitle iletişim araçları (basın-yayın) ise yazılı kültürde doğmuş olmakla beraber, insanlığı “ikincil sözlü kültür çağı”na sokmuş bulunmaktadır.⁹⁷ İletişim araçları katılımcı gizemi, topluluk duygusunu geliştirmesi, yaşanan anı odaklayışı, hatta sözlü kalıpları kullanışıyla “birincil sözlü kültüre” (yazılı kültürün gelişmesinden önceki kültür M.A.) şaşılabilecek derecede benzemektedir.⁹⁸ Popüler dindarlığın sözlü kültürle olan çok yakın benzerliklerini⁹⁹ de hesaba katarsak basın-yayın araçları ve caminin popüler dindarlık boyutu ile olan yakın ilişkisini daha iyi anlayabiliriz.

Kitap okuma faktörüne gelirsek onun popüler dindarlık boyutu ile zayıf bir ilişkide olduğunu bulmuştuk. Dini kitap okuyanlarda popüler dindarlık boyutu zayıf, normatif dindarlık boyutu ise yüksek seviyede çıkmıştı. Bu sonucun, kitabın “yazılı kültür”ün en temel aracı olması¹⁰⁰ ile çok yakın bir ilişkisi var. Kitap, normatif dindarlıkla da çok yakından alakalıdır.¹⁰¹ Yazılı kültürün gelişmesine paralel olarak kitlelerin okur-yazarlığı artacak ve Popüler İslam’da oldukça değişecektir.¹⁰² Bu nedenle araştırmamızda, kitapla dini bilinç kazananların popüler dindarlığının düşük çıkması anlamlıdır. Ancak buradan popüler İslam’ın yazılı kültürlerde (örneğin modern zamanlarda) yok olacağı anlamı çıkmamalıdır. Waardenburg’un da belirttiği gibi, “toplumsal ve hatta bazen da toplumsal bilinçlilik olarak O, bütün İslam toplumlarında yaşamaya devam edecektir.¹⁰³ Oliveira da bu görüştedir. Ona göre, “modernliğin etkisi altında bile ‘bilince açılan kapı’ olarak popüler kültürün zorunlu bir parçası (daima) bulunacaktır.¹⁰⁴ Nitekim bu durum bizim araştırmamızla da kanıtlanmıştır.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bir alan araştırması olan bu çalışma, Çorum iline bağlı İskilip İlçesi merkez sınırları içinde tesadüfi örneklem tekniğiyle seçilen bir örneklem grubuyla sınırlıdır. Çok boyutlu bir fenomen olarak kabul edilen dindarlık, bu çalışmada iki boyutlu olarak ele alınmıştır. Halkın dindarlık düzeyine bu iki boyut incelenerek karar verilmiştir. Normatif ve Popüler dindarlık olarak adlandırdığımız dindarlığın bu iki dikey boyutu cinsiyet, eğitim, yaş, sosyal tabaka vb. değişkenlerce ilişki halinde ele alınarak taşra insanının dindarlığı sosyolojik olarak ortaya konmaya çalışılmıştır. Şu ana kadar yapılan empirik dindarlık araştırmalarında sürekli dindarlığın “normatif” boyutu vurgulanmış, Anadolu’da bir gerçek olan İslamın popüler yorumu göz ardı edilmiştir. Bu nedenle biz araştırmada her iki boyutu ele almakla beraber “popüler” dindarlık boyutuna daha bir ağırlık verdik ve hipotezlerimizi bu boyutu merkez alarak hazırladık. Dolayısıyla araştırma sonuçlarında dindarlığın popüler boyutu ağırlıklı olacaktır.

Araştırmada ortaya çıkan bulgulara göre, genel olarak İskilip halkının her iki dindarlık düzeylerine bakıldığında popüler dindarlık boyutunun normatif/kitabi dindarlık boyutundan daha yüksek/kuvvetli olduğu görülmektedir. Dolayısıyla halkın popüler dindarlık düzeyinin yüksek olduğu anlaşılmıştır.

⁹⁷ Ong, a.g.e., s. 160-163.

⁹⁸ Ong, a.g.e., s. 161.

⁹⁹ Mensching, a.g.e., s. 135.; Aydın, *Alt Tabakalarda...*, s. 35.

¹⁰⁰ Ong, a.g.e., s. 38, 73-75.

¹⁰¹ A.Yaşar Sarıbay, a.g.e., .190.

¹⁰² Waardenburg, a.g.m., s. 348.

¹⁰³ Waardenburg, a.g.m., s. 348.

¹⁰⁴ Oliveira, a.g.m., s. 515.

Dindarlığın her iki boyutu ve kullanılan bağımsız değişkenler açısından halkın dindarlık durumlarına ilişkin şu sonuçlar elde edilmiştir:

Cinsiyet değişkenine göre İskilip halkının her iki dindarlık boyutuna baktığımızda; birinci boyut olan popüler dindarlık boyutunda, kadınların popüler dindarlıkları erkeklere oranla daha kuvvetli olduğu görülmüştür. Normatif dindarlık boyutunda ise erkek ve kadın grupları arasında bir farklılık bulunamamıştır.

Yaş değişkenine göre halkın dini yönelişine baktığımızda bir önceki değişkenden farklı bir durumla karşılaşırız. Yaş değişkenine göre halkın popüler ve normatif dindarlık boyutları aynı sonuçları göstermektedir. Buna göre, gençlerin her iki dindarlık boyutu (popüler ve normatif dindarlık) puanları düşükken, yaşlıların her iki dindarlık boyutu puanları yüksektir.

Eğitim basamakları yükseldikçe halkın popüler dindarlık tutumları zayıflamaktadır. Modern eğitimin kişiler üzerindeki etkisi, onların zayıf popüler dindarlık tutumlarına sahip olmalarını sağlamaktadır. Normatif dindarlık boyutunda ise, İskilip'te İlk ve Orta öğrenim mezunu olanların normatif/kitabi dindarlıklarının bir başka tabirle İslami bilinçlerinin zayıf, tersine Üniversite mezunlarının ise güçlü olduğu sonucuna varılmıştır. Sonuçta İskilip İlçesindeki orta öğrenim kurumlarının her iki dindarlık boyutunu olumsuz yönde etkilediği görülmektedir.

Medeni durum ve popüler dindarlık ilişkisinde bekar olanların diğer gruplara oranla daha zayıf popüler dindarlık tutumlarına sahip olduğu bulunmuştur. Normatif dindarlık yönelişinin ise bekarlarda zayıf, evlilerde ise fazla olduğu sonucuna varılmıştır.

Aile tipi ile dindarlık boyutları arasındaki ilişkiye baktığımızda, çekirdek aileye mensup olanların, uzamış çekirdek aileye mensup olanlardan daha fazla popüler dindarlık tutumlarına sahip olduğu, normatif dindarlık boyutunda ise gruplar arasında herhangi bir farklılığın olmadığı sonucuna varılmıştır.

Sosyo-ekonomik tabakalaşma İskilip halkının popüler dindarlık tutumlarında bir farklılaşmaya neden olmamaktadır. Zaten araştırmamızın başında belirttiğimiz gibi popüler dindarlık toplumda ekonomik bir farklılaşmanın değil, kültürel bir farklılaşmanın sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sonuç, popüler dindarlığın bir özelliğini teyit etme yanında aynı zamanda araştırma verilerinin güvenilirliği açısından da önemlidir.

Halkın **dini bilgilerini aldıkları yere** göre dindarlık boyutları arasındaki ilişkiye baktığımızda, dini bilgilerini anne-babadan veya Kur'an kursu-mahalle camilerinden alanların popüler dindarlık puanları yüksek çıkmıştır. Bu sonuç Türk toplumunda ailenin ve resmi dini kurumların, popüler dindarlığın önemli taşıyıcıları olduklarına işaret etmektedir. Bu değişkende, "dini sohbetler" seçeneği her iki boyutta da öne çıkmaktadır. Her iki boyuta ilişkin sonuçlarda dini sohbetlerin, insanlarda olumsuz popüler dindarlık tutumlarına sebep olduğunu, normatif dindarlık boyutunda ise olumlu tutumlara sebep olmakla beraber bunun sınırlı bir seviyede kaldığını görmekteyiz. Dini sohbetler, kişileri popüler dindarlığa karşı mesafeli kılmada başarılı iken; normatif dindarlık boyutunda onları, diğer seçeneklere karşı yüksek bir tutum seviyesine çıkarmada aynı oranda başarılı olamamaktadır.

Basın-yayın araçlarının dini davranışlarına etkisi ile dindarlık boyutları arasındaki ilişkiye baktığımızda, televizyondaki dini programların (gazetede dini yazıların) kendilerini "fazla" etkilediğini söyleyenlerin popüler dindarlıklarının diğerlerine oranla yüksek olduğu sonucu çıkmaktadır. Bu sonuç, basın yayın araçlarındaki dini içerikli yazı ve programların popülist yönlerinin ağır bastığına işaret etmektedir.

Camii (vaaz, hutbe)nin halkın dini davranışlarına etkisi ile dindarlık boyutlu ilişki ile ilgili bulgular gösteriyor ki, camiler her iki dindarlık boyutunu da olumlu yönde beslemektedirler. Her iki dindarlık boyutu camilerde bir arada uyum içinde varlığını sürdürmektedir.

Dini içerikli **kitap okumak**, onların zayıf popüler dindarlık tutumlarına sahip olmalarına, normatif dindarlık boyutunda ise tersine kuvvetli normatif dindarlık tutumlarına sahip olmalarına neden olmaktadır.

Netice itibariyle bütün bu sonuçlar, Türk toplumunda popüler dindarlığın oldukça güçlü ve derin köklere sahip olduğunu göstermekte, dolayısıyla da hem Türkiye'deki din olgusunu değerlendirirken ve hem de bir din eğitimi planlaması yaparken göz önünde bulundurulması gereken önemli işaretler sunmaktadır.

ABSTRACT

Sociological Context of Religious Dimensionality: A Factoranalytic Study

Islam is deeply ingrained in Turkish life. The purposes of this research were: 1) to determine the dimensionality of Muslim religiosity in Anatolia; 2) to indicate the relationships between these dimensions and some variables of Muslim Turkish people in Anatolia. A questionnaire was conducted to 430 people (laymen) in a town called İskilip in Anatolia. "A principal components factor analysis" of data, without varimax rotation, identified main two dimensions of Turkish religiosity: Popular religiosity (or popular Islam) and normative religiosity (or normative/high Islam). At once the polarity between "normative" and "popular" Islam, as Islam which is in fact there, become evident. To clarify the functions of these two dimensions of Islam in Muslim Turkish life, we investigated the relationship between these dimensions and some variables of Muslim Turkish people in Anatolia. A variance Analysis (ANOVA) and Multiple range tests (Scheffe and t-Test) results confirmed that the Turkish popular religiosity is substantially more powerful than their normative religiosity dimensions. The findings suggest that popular religiosity (popular Islam) is deeply ingrained in Muslim Turkish life.